

БІБЛІОТЕКА
НОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

9407
I

88888/2

З БІБЛІОТЕКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА

імені

ШЕВЧЕНКА

У ЛЬВОВІ.

7. 8838/І.

8838 / V.

1919

В. Короткий

В. ВИННИЧЕНКО ТВОРИ

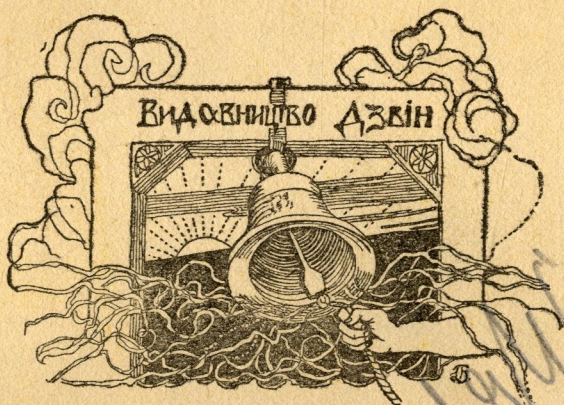
06/10
8838

/V.

В. Винниченко

ТВОРИ

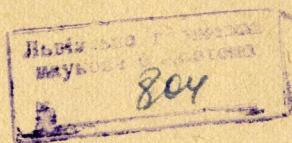
КНИЖКА
:: ПЯТА ::

Львів. Еібліотека
АН. УРСР

Київ

Ш5(2-94)5-6944

Друкарня Київської 2-ї Артилі
Володимирська, 43

Історія Якимового будинку.

Почалась ся історія коло того часу, як я оселив ся над Дніпром.

У сю пору з Якимом стала ся якась зміна. (Будь я тоді більш підмітливий, я б зразу побачив її).

Він, наприклад, перестав лаятись і крітікувати мое „ательє“, хоч так само, як і раніще задихав ся, видряпавшись до мене.

Мое ательє було просте горіще одного старенького будинку. Замість вікна була дірка в покрівлі. Дірку сю ми зробили з халяїном з тою умовою, що я виїзжаючи на свій кошт знов затулю її одідраним шматком заліза.

Я вже з місяць там жив і ніяких змін в моєму ательє не сталось! Так само треба було вилазити до мене по вузьенькій драбині; на горіщі були ті самі бантини, сволоки, коміни, об які Яким неодмінно стукав ся то головою, то плечима. І павутинне висіло всюди брудними, товстими пасмами, як коси сивої відьми. Павутинне се з чисто-відьомською упертістю чиплялось на спину, волоссе, на лікті. Пахло все тим же димом, сажою, мишами і глиною. Нічого не змінилось.

А тим часом Яким уже не плював ся й не називав мене „поетом“ (се була одна з його серйозних лайок). Він тільки з кротістю витирав піт, здіймав з ліктів павутинне,

обтрусював порох з капелюха і часом з видимою сімпатією озирає мою „майстерню“.

Замість ліжка у мене був гамак, прив'язаний під бантинами. З мене цього було досить. Навіть не досить, а далеко ліпше, ніж ліжко. Гамак висів як раз під діркою. Ввечері я завжди міг бути на одинці з небом, темним і таємним. Завжди вітер, весняний квітневий вітер, ніс мені із-за Дніпра усі пахощі, які рождалися на довгих його луках.

Якимові раніше все се здавалося смішним і „поетичним“. І тому він страшенно радів, як мені приходилось у дощ підіймати одірване залізо й прив'язувати його. А як вода капала на мої картини або підмочувала полотно чи фарби, се для його була найбільша втіха.

Тепер же він навіть почав помагати мені припинати мою „штору“ і рятувати од дощу „писанину“. На горіщі в такі хвилини ставало темно, дощ тарабанив по залізу покрівлі, старий порох і глина, намочені дощем, прянно пахли. Але було так затишно, так сумно! І згадувались дитячі часи, коли ми так само, бувало, вдвох сиділи у дощ десь на горіщі. Тоді ми туди забирались для всяких таємничих і злочинних справ,—курити, робити патрони, ховати нашу дитячу нелегальщину.

І раніше Яким не любив „поезії спогадів“. А тепер навіть сам зачинав їх. Сидячи на товстому сволоку, покритому плахтою, він задумливо слухав шум дощу і чогось посміхався. Але не іронічно, як завжди, а інакше, якоюсь такою посмішкою, якої я ще не бачив у його.

— Мабуть, усі пожилці дивляться на тебе, як на домовика?—раптом несподівано говорив він.

Дійсно, на мене весь двір поглядав з інтересом і насмішкою. А покоївки й кухарки напевне вважали як не за домовика, то принаймні за його близького родича.

І знов Яким чудно посміхався і прислухався до чогось,—до шуму дощу, чи до чого другого.

Коли ж дощ проходив, ми знов одпинали „штору“ і

сонце прожогом веселим вогнем заливало гамак, мольберт, бантини, паутини. Кутки ставали жовтими і видно було якісь старі коші, поломані відра, укритий порошком одинокий черевик, в якому, мабуть, сходились по ночах миші. А в дірку з Дніпра лив ся мокрий дух дощу, молоді трав, розогрітий сонцем, лив ся гомін города, гудки пароходів, дзвінки трамваїв, крики, обірвані шматки катеринки, гавкання собак.

Яким уставав і підходив до дірки. Він почав по довгу стояти в ній і дивитись мовчки, з тою ж чудною посмішкою. А раз, постоявши так, не повертаючись сказав до мене:

— Слухай... А знаєш, яка єсть одна хороша сторона твого... ви-бач, горіща?

— Ні, не знаю.

Він не зразу одповів.

— З його чудовий краєвид... А сам краєвид...

Він знов, памятаю, помовчав і все так же, стоячи до мене спиною, заговорив:

— А краєвид... дає ідею... щастє... Ти знаєш се?

Я сього не знав, а тільки, мабуть, почував і тому мене вразили його слова.

Дійсно, коли він пішов, коли я став у дірці і подивив ся, я почув, що се именно те, що сказав Яким. Дійсно, не само щастє, не захват красою, вставав у душі, а, именно, віра в щастє, туга за ним, і непереможне, жагуче прагнення до його.

Я що дня бачив, що дня переживав се, а не знав як сказати. Чому? Не знаю. А чому Яким се сказав?

У той день я сього не питав у себе, а тільки довго, довго дивив ся. Далеко на обрію в фіолетовім тумані темніли ліси Чернигівщини. На них легко, обережно спіралась ґрандіозна синя дуга неба. По ній тонким квачиком хтось провів пухкі смужки рожевих хмар. Що там за тими далекими стінами лісів, в далечині туманів? Нічого особливого. Там живуть Чернигівці, звичайні бідні дядюшки. Вони уперто

боряться з голодом, риють ся в землі і вимовляють не „кінь“, а „куень“. Але чому ж так тягне туди до них, за них? Чому здається, що там за тими лісами є те, до чого так тужно прагне серце?

В той день я не працював; мені сором було братись за мої маленькі жалкі фарби. Мені хотілось руху, хотілось бачити людей, посміхатись до них. Мені хотілось пройти під балконом, де часто стоїть та дівчина з червоною квіткою в чорносиньому волоссі.

На подвір'ї, памятаю, клопотливо бігав з аршином у руках хазяїн будинку. За ним поспішав чоловік у фартусі і з товстим олівцем за вухом. Мій хазяїн дідок з кострубатим неголеним лицем у синіх жилках. Очі йому завжди непокійні, заклопотані і така сила круг їх зморщок! Йому б уже можна було спочинути. Йому власне, треба б уже було оселитись в моему ательє і подумати про те, що з його видно.

Але дідок про те не думав. Щось міряючи, він трівожно дивився в очі бородатого чоловіка у фартусі,—здавалось, що од сього бородаччя залежить все щастє мого хазяїна. Бородач, треба думати, се знав, бо спокійно й задумливо дивився кудись під ноги хазяїна. А потім підняв голову і покачав нею, мовляв, ні, не можна. Дідок аж з одчаєм хлеснув себе руками по боках і знов кудись побіг.

Мені було смішно. Мені стало так смішно, що хотілось догнати старенького, піймати його за пальто, обняти, одвести на горіще й сказати: „дивись, дідуню, бачиш? Отож, покинь свій аршин і сиди тут“.

З вікна полковницької кухні на мене дививсь денщик і кухарка. Денщик широко посміхався, а кухарка строго й допитливо провожала мене очима. Ах, ви ж мої червоні. Ах, ви ж мої червоні, простодушні пики! Я б вам щось сказав, як би ви не були денщиком і кухаркою.

Ах, я всім людям сказав би щось, та всі були денщиками або кухарками.

А охотніш усього я сказав би тій дівчині, що так часто стоїть на балконі.

Коли правду сказати, я тільки туди й ішов. Що ховатись? Бо коли я підійшов до того жовтенького будинку і перебіг очима по балкону, що прилип до його, як ластовине гніздо, коли не знайшов там тої, яку чекав знайти, я зупинився і вже не хотів далі йти. А коли, простоявши з годину на розі як поліцай, все таки не дочекався, то виразно почув, що мені хочеться до дому, що мені не треба вже ні руху, ні людей.

Я прийшов до себе й знову стояв і дивився з дірки на Дніпро, на далекі ліси, на широкий ваблючий простір. І знову, як завжди, туга солодко занила в грудях, але я знав уже, як вона називалася.

І се виявив мені Яким! той чоловік, який казав, що „всі ці пташки-канарейки, вірші, картинки, скрипочки і таке инше не варті одного виправдуючого присуду присяжних ідіотів“. (Він як раз кінчив свою службу у адвоката і мав одчинити власну канцелярію).

Але хіба се була одна зміна в йому? Коли б я міг в той час бути уважним, я одразу помітив би її. Я ж навіть не думав над тим, що Яким зовсім мало „приставляв“. Так наче я його знав не з малку, а всього місяць, наче не знав, що Якимови „приставляти“ так само необхідно, як пташці-канарейці співати.

Бувало, Яким дуже рідко приходить самим собою, а раз-у-раз в образі кого небудь, хто найбільше вразив його. Ось між волоків, бантин, павутиння, пробірається зігнута постать. Вона підходить ближче, але се не Яким, се людина, яка знає собі ціну, яка строго оцінює інших, повна самоповаги і холодного, жорстокого досвіду. Се—новий прокурор палати. Він відчуває себе чудно і ніяково на якомусь горіщі, але не губить своєї самоповаги. Він говорить і се

не Якимів голос, се щось сухе безстрастне і безнадійно серйозне. Яким молодий, з темнорусявим волоссям, але перед тобою сивий, висхлий добродій, з жовтим носом і лисиною. Спочатку смішно, але де далі, то стає ніяково, що такий поважний гість зайшов на се горіще.

І враз, як в синематографі, прокурор зникає. На його місці субект з нахабно-хитрими очима, з проворними, заученими рухами і характерною кацапською мовою. Се товстий, жулікуватий крамар з бакалейної на розі. Його голос, інтонація, його навіть черево. Яким худенький і стрункий, але тут виразно стоїть товстий чоловік, якому трудно повертати все тіло і який більше оперує руками, короткими й пухкими.

Як се виходило у Якима я не знаю. Знаю, що ніхто в гімназії не міг краще за його „приставити чеха“, „капернаума“ (попа), „Буш тихо?!“—і весь клас бачить, як живу, товсту, червону пику нашого добродушного Карла Францовича.

Не раз Якимови радили іти на сцену. Але він навіть сердився і серйозно був переконаний, що у його „натура реаліста, емпірика критично думаючої людини“.

Хто знає? Може й так, може й се сиділо в йому. Бо чим же пояснити наприклад те, що будучи в першій класі гімназії, він примушував мене їсти разом з ним дерево, бляху, ганчірки, навіть кінський і курячий гній? Він, бачите, хотів дослідити точно й на власному досвіді, через що люде їдять одні предмети, а чому не їдять других. Чому можна їсти хліб, а чому б не спробувати, яка на смак трава або папір?

Дійсно, він не любив задовольнятися тим, що знали другі, він хотів по своєму робити. Коли він був в соціалістичній організації, то також хотів вигадати свій спосіб пропаганди клясової ворожнечи. Він одягнений паном виходив на ринок і починав лаяти мужиків, виясняючи їм, що вони худоба, нижче, істоти, які повинні служити панству,

бути нерівними, слухатись начальства і т. д. Не знаю, до чого доводила дядюшок така пропаґанда, але Якіма вона привела до тюрми, з якої вирятувала його ся здатність „приставляти“. Він удав такого дурноватого оригінала, що його подержали п'ять місяців і випустили, не оддавши навіть під догляд поліції.

Хто зна, може й справді, в йому сидів і „реаліст-емпірик“. Але факт той, що актор у його тепер зник.

Яким почав приходити до мене самим собою. Прийде, посидить трохи, помовчить і піде. І хіба тільки тоді, як я чимсь надокучу йому, „приставить“ мені мене ж. Він се умів, здаєть ся, краще всього робити. Якось витягнеть ся, немов салдат перед мольбертом, насупить брови, ще щось зробить з своєю постатю і я ніби в дзеркалі бачу самого себе. Бачу своє велике незграбне тіло сільського парубка з кривавим румянцем на всю щоку, свої ідіотські невиразні очі, навіть чоботи, в яких я хожу, немов кучер.

Але й се бувало досить рідко.

Як я не помічав сього, невідомо. Маю тільки одне оправданне собі: я нічого не помічав у той час. Мені хотілось цілий день лежати в гамаку, підставивши лице гарячому сонцю та свіжому вітрові заплющити, очі і нічого не бачити. Нічого? Е, ні! В очах було завжди жовте золото сонця, а в золотій тьмі заплющених очей неодмінно один образ. Балкон. Яскрава блюзка, червона квітка, смуглява щока і тонка, лукава, ледве помітна посмішка. Очі дивлять ся кудись у бік, але вона бачить мою задерту голову, мої чоботи візника, мій кривавий румянець, який, я чую, горить уже на вухах і бризне з них кровю на прохожих.

Вона ні разу, здаєть ся, прямо не подивилась на мене, ні разу виразнійше не посміхнулась і ніколи я не міг сказати, чого вона так хвилююче, так надзвичайно хвилююче, посміхала ся. І чого я почував до неї таку непереможну ніжність? Невже то від яскравої блюзки, що на грудях га-

ряче вбирала в себе сонце? Невже од вітру непокійного, безпартонного?

Розумієть ся, мені трудно було щось бачити. Приходить Яким. А, Яким, милий любий Яким. А чого ж вона все таки посміхаєть ся завжди? Чого щось лукаве є в тій посмішці ніжних, чітко вирисованих уст? Немов вона щось знає про мене.

Яким щось говорить. Так, так, звичайно, треба піти. А, головне, коли я одходив в глиб улиці і раптом озираю ся, чому я завжди бачив, що вона проважає мене очима? Чого?

— Чуєш ти, поете?

Я розплющую очі. Яким стоїть у дірці й дивить ся на мене звичайно, очі у Якіма насмішкуваті і тверді. Але тепер вони м'яккі та теплі.

— Ти чуєш, що я тобі кажу?

— Вибачай, я задумав ся...

Яким знов щось говорить. Я слухаю й відповідаю. З Дніпра несуть ся гудки пароходів, з гір плывуть хвилі церковного дзвону, сонце і вітер цілують лице. Хочеть ся схопитись, вистрібнуть на покрівлю й закричати дико та радістно, голосніше за гудки, за дзвін, за грохот грому.

Я п'яними очима дивлюсь на Якіма і лукаво про себе смію ся: а він нічого не знає. Нехай.

Але зрештою, я дещо помітив, а саме: Яким таки, здаєть ся, догадав ся, що зі мною.

І ось по чому я помітив.

Раз він прийшов до мене ввечері. Я тільки що вернув ся з під балкона. Я був рішив неодмінно їй сьогодні уклонитись. Що б там не було, я рішив уклонитись. Що справді за дурниці? Візьму і поклоню ся. Не нахабно, не боязко, а просто і ласкаво, як свій давній знайомий.

Я не уклонив ся. Вона стояла спершись ліктями на

балкон і дивилась у низ. Сонце заходило і прощальним полум'ям зачіпало її голову. А внизу було вже сіро. Я пройшов раз, ще раз,—не уклонився, а тільки трохи не задихнувся, так мені билося серце. Коли йшов третій раз то був червоніше сонця і вуха мої горіли, як ліхтарі вночі у звозчиків. На балкон я вже не дивився.

Дома ж у гамаку мені стало соромно і сумно. А тут ще сходив місяць і Дніпро так таємно, так сумовито блистів у низу. До мене ледве чутно долітали від його пісні і в матовому сріблї його хвиль рухались жовті вогники човнів. То компанії молоді їхали на острови варити куліш. Може й вона там буде сеї ночі?

Мені було сумно.

В сей час прийшов Яким.

Він довго стояв у дірці й дивився у низ. А я лежав. Над моєю головою була моя улюблена зірка, блакитна, рухлива, лукава. Щось вона собі там робила в тій далекій безмежності, чогось вона рухалась.

І раптом почувся з дірки голос Якіма:

— Василю!

Я повернув голову. Місяць був за нашою покрівлею і в сірій напівтьмі я не бачив лиця Якіма. Але тон голосу був чудний.

— Що таке?

— Ти бачив коли небудь хоч одну щасливу родину?

Питання було таке несподіване, що я не зрозумів його.

— Як то щасливу?

— „Як то щасливу“. Ідіот! Не розумієш, що таке щасливу? Таку, в якій вічно плачуть, сердять ся, сварять ся, нудьгують. Ну?

Мене се зачепило.

— Та чекай... Я розумію, що значить щасливий. Але хто?

Питання, дійсно, було глупе і Яким мав повне право засміятись. Але мені стало ще досадніше.

— Та сам ти ідіот. „Щасливу родину“. У родині хто є?

— Та хто ж? Поліцаї, студенти, коні, собаки... З кого ж звичайно складається родина.

— Е, йди к чорту.

Яким засміяв ся.

— Ну? говори: бачив?

Я не відповідав, але думав: на віщо він се питає. Що за чудний тон?

— Ну, Василю?

— Та на віщо тобі?

— Я роблю статистику. Я, наприклад, ні одної не знаю щасливої. А ти?

Я пригадав усіх, що знав, і, дійсно, їх не можна було назвати щасливими. Щось було таке, що не давало права сказати се про них. Не підходило се слово. Родини як родини, а щасливі...

— Ні-ні, я щось не знаю... Та на віщо тобі ся статистика?

— Так собі...

В той вечір ми більше не говорили про се. Але днів через два чи три Яким знов несподівано запитав мене:

— Слухай, малютко, а чому ти не жениш ся? („Малютка“, він мабуть, виводив з слова „малювать“).

Памятаю, я так почервонів, що кінці пальців були десь червоні. Слава Богу, було се ввечері і мого лица він не міг добре бачити.

Я примушено весело засміяв ся.

— Справді! Чого ти смієш ся?

Я перестав сміятись.

— Чого ж я маю женитись?

— А чого ти маєш не женитись?

Очевидно, він щось помітив за мною. Я бояв ся розпитувати його про причину такої балачки і мовчав. Нехай сам договорить.

— Ну? Василю?

— А, одчепись...

— Та чого одчепись?.. „Одчепись“... Що ти дівка з села, що „одчепись“... Чому б тобі не жинитись? Ну? Подумай сам. Га?

— Та чого ти причепив ся? Диви! „Чому не жениш ся“. Драстуйте...

Я голосно засміяв ся. А тим часом з хвилюванням чекав, що він іще скаже. Якийсь усеж таки чудний був у його тон, без насмішки, серйозний, навіть з жаром.

Яким стиснув плечима.

— Смієть ся. Їй Богу, як сільська Гапка, яка аж пищить до хлопців. „Ай, паничу, сядьте... Ай, не чіпайте мене, як не сором“...

І він до того живо передавав се, що мені так і уявилась червоненька з товстими литками сільська красуня. Я ще більше засміяв ся.

— Ну, вже? Скінчив? Тепер слухай. Будемо говорити без всяких сантиментів. Чому тобі не женитись. Та чекайте, Гапко! Що ти єсть? Ну, подивись на себе просто. Якийсь ідіот поет, сидить на горіщі і думає, що уже все знайшов... Знайшов, правда?

— Ні, не все...

— А-а!—з іронічним дивованнем протягнув Яким—не все? А що ж іще може бути ліпше за горіще?

Моє хвилювання настроювало мене жартівливо.

— Ну, ще ліпше було б, як би навіть горіща не було.

— Просто в небесній блакиті висіти?

— А тож.

Яким одвернув ся і мовчки став дивитись із дірки. На темномолошному фоні неба мені видно було чорний сілуєт його капелюха і зрізаних плечей.

Блакитна зірка дрібно дріжала. Сусідки її поблідли від місясного світла, а вона не піддавала ся.

Мені хотілось говорити далі на ту ж тему. Але як в мені, мабуть, справді сиділа Гапка з товстими литками, то я дуже байдуже, навіть позіхаючи, почав:

— Та якого біса тобі прийшла така думка в голову?

Яким мовчав. Я думав, що він розсердився.

Але коли по паузі він одповів, у голосі його я не почув гніву, навпаки тихий сум, зворушення було в йому, якісь теплі сердечні ноти.

Він заговорив зі мною через те, що бачить, як не нормально я живу. Нормальний стан людей—щастє. Так, так, люди можуть жити щасливо, але замість того живуть без пуття і погано.

Яким замовк. По голосу його я почував, що він говоритиме далі. І я ждав,—хай докладніше висловить ся, повинен же бути якийсь привід для такої розмови. І він дійсно, знов заговорив, але без не притаманного йому суму, а майже сердито...

Так, люди можуть бути щасливі!

Але щастє як будинок. Щастє треба будувати. Треба його обрахувати, виміряти, треба все підвести так, щоб ніщо його не могло зруйнувати...

І се цілком можливо.

— Чого, наприклад, тобі треба для щастя?—звернув знов на мене Яким. Здоровля ти маєш. Се вже багато. Маєш роботу, яку любиш. Любиш, розумієш? Се не багато людей має. Значить, для піддержки особистого існування у тебе все є. Тобі треба ще сім'ю. Чекай, Галочко. Не дригай ногами, нічого страшного нема. Тобі треба тепер головну частину твого будинку вивести. Розумієш? Люди звикли жити в чужих старих будинках. Через те ж, що вони старі, там тісно, вохко, скучно. А іноді вони завалюють ся й гублять людей. Правда?

Я мовчав. Я вже доганував ся, до чого він хилить. Він, очевидно, хотів примусити мене жувати папір і їсти курячий гній, щоб на власному досвіді дізнатись, чи можна їх їсти чи ні.

Так ніби на те й скидалось.

Що таке сучасний шлюб? На думку Якіма, багатьох

людей шлюб се щось вроді поганої звички, яку засвоїла собі людськість. Як би можна було яким небудь способом одвикнути від цього, було б чудесно. Такі люди мріють, що при соціалізмі люди родитимуться машинним способом, як тепер се роблять подекуди з курчатами.

Другі дивляться як на сіфіліс або туберкульоз. Ніхто не гарантований, що з ним не трапиться се нещастя.

У інших шлюб, як у революціонера „нелегальне становище“ повне злиднів, турбот, небезпеки і навіть з шибенницею. Він з радістю іде виконувати свій обов'язок і терпляче приймає всі муки, які неодмінно йому будуть. А спитайте старих, мудрих досвідом людей. Що вони скажуть? Вони скажуть: Шлюб—мишеловка, а кохання—сало. І тільки молоденькі, наївні мишенята накидаються на сало з радістю і захватом. Стара-ж миша добре знає, що за сим салом ховається.

Так думає більшість людей, які живуть в старих, чужих будинках. А що як почать нові? Може, там уже не так буде?

— Га? Як ти думаєш, Василю?... Чому б тобі не спробувати?

Розумієть ся, я цього й чекав.

Але я нічого певного йому не сказав,—мені цікаво було знати, що ж саме він порадить мені жувати?

— Та-ак...—протягнув я.—То, мабуть правда все... Але як же той будинок будувати? Що саме робити?

— Що? Дуже мало. Знайди такого самого товариша, який хоче будувати, який не хоче жити в старих халупах, і все.

— Як то все?

— І все, говорю.

— Чекай, я нічого не розумію. Покиньмо твій будинок. Що я повинен робити, конкретно. Ну, от, допустимо, я знаю дівчину яка мені подобається...

(У мене солодко мигнула в серці усмішка дівчини на балконі).

— Чудесно...—сказав Яким. Допустимо.
— Ну, як я повинен... Що я мушу робити?
— Перш усього, довідай ся, чи вона хоче жити в старих будинках?

— Себто, що то значить? Конкретно, будь ласка.

Яким почав сердитись, він, мабуть, і сам добре не знав, що мені порадить: ганчірку чи кінський гній.

— Ну, Якиме? Конкретно.

— Конкретно,—ти дурень, от і все. Що, значить, в старих будинках. Ти розумієш се?

— Ні.

— Ну, розумієть ся. В старих будинках старі правила. Того не можна, те личить, те не личить, те забороняєть ся, те не дозволяєть ся. Ходи, сиди, говори, їж, спи так, як їли, спали, лежали всі, що жили до тебе. Так?

— Ну?

— Я тебе питаю: так чи ні?

Я все таки не розумів, що-ж забороняєть ся, дозволяєть ся. Скрізь в життю що небудь дозволяєть ся або забороняєть ся. Скрізь суть якісь правила.

— Які-ж правила в старих будинках?

— Які? Повага до старого звичаю. Слухняність, терпляче несінне всякої дрянї висвяченої віками, і гидкої тобі. Та мало се? Коли ти се все виконуєш, тебе нагороджують іменем „порядного чоловіка“. Коли не виконуєш, ріжними способами карають. А щоб ти не втік од кари, то, входячи в старий будинок, вінчаєш ся, робиш контракт на все життя. Так?

— Ну?

— Я тебе, як чоловіка питаю, а ти мені, як ідіот нукаєш. Так чи ні?

— Ну, хай так. А твої які правила?

— Мої? Радість.

— Що то значить?

— То значить, що в моєму будинкови повинна бути тіль-

ки радість і все. Кому радісно, той житиме, кому ні, той піде собі. І нічого йому за се не буде.

Так, се було, розумієть ся, не погано. Але як же зробити ту радість?

Яким мені й се почав вияснити. Радісно там, де просторо, вільно, де багато світла, тепла, любови. Тільки безнадійні хворі люблять тьму, сморід і тікають туди з світла й тепла. Ніяких заборон, приписів, ґрат, замків! Співай, їж, спи, цілуй ся коли і як тобі хочеть ся. Не подобаєть ся,— іди собі.

— Розумієш?

Я зрозумів: виходило так: я піду до тої дівчини і скажу, „давай зі мною жити, не вінчавшись? А як надокучиш, я тебе кину. А ти не сердь ся, бо у нас сердитись не можна, у нас правило—радість“.

Яким цілком погодив ся з сією думкою. Розумієть ся, сердитись нема чого. Раз ти надокучила, значить, ти винна, а не той, кому ти надокучила. Будь такою, щоб не надокучити, будуй себе. А то звикли до контрактowego кохання і палець об палець не вдарять, щоб заслужити любов, щоб собою її утримати, а не страхом. Ні, щасте з контрактом не погожуєть ся. Се вже вибачайте. Щасте треба будувать.

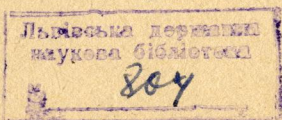
Мені стало скучно. Се було навіть не нове. Скільки про се говорило ся, писало ся! Се, іменно, „поезія“.

Я перестав подавати репліки і декілька раз навіть позіхнув. Яким помітив се і замовк. Але ще довго не йшов до дому.

Місяць вийшов з за покрівлі й став над нашою діркою. Моя зірка поблідла і зникла. Небо одсунулось вище, зорі розступились, ще-б пак: сам король неба вийшов на прохід.

З городського саду по засріблених покрівлях будинків перекочувались до нас мелянхолічні хвилі музики.

Яким не рухав ся. Я заспокоїв ся: очевидно, він нічого певного не знав про мене. Правда, разів зо два ми стрічали ся під балконом. Він, навіть якось чудно і пильно вдив-

ляв ся у мене, немов щось вивіряв. Але мало де ми могли зустріти ся? Ні, він нічого не знав. А ся розмова просто звичайна його манера щось вигадувати.

— Ідіоти, їй богу, люди—раптом з усмішкою в голосі заговорив Яким—стільки є способів зробити своє життя радісним, стільки є хорошого на світі. Або боять ся, або просто лінують ся, або чорт їх знає чому не беруть того. Ну, хай мужик робить, той ще з голоду пропадає і не вилазить з ненавистної, остогидної праці тому не до будування. Ну, а такі як ти?

Тут він повернув ся до мене.

— Молодий, здоровий, не забитий... Тільки будувать щастє. Ну, чого ти киснеш? Чому енергично, свідомо не візьмеш ся до свого щастя. Що тобі треба?

— А ти чому?

Як холодною водою облив я запал мого Якима. Він нічого не сказав і знов одвернув ся од мене.

Мені стало шкода його і я навіть не посміхнув ся.

Тільки місяць вгорі посміхав ся. О, скільки він чув висказаних і не висказаних плянів щастя!

Після сеї розмови Яким став рідше заходити. Може-б він і частіше бував та я не сидів дома.

Починав ся май. Буруньки дерев на очах обертали ся в листя, листє розливало на всі боки пахощі, сонце розгрівало їх, вітер розносив по улицах, по закутках. Скрізь були розчиняні вікна, з вікон визирали люди, всі жадно, як Юдеї в пустині манну, збирали ротом, очима, грудьми, той теплий, хвилюючий дух. І всі були п'яні від його.

Я не міг сидіти на горищі, я занадто близько був до сонця. Воно вже з шостої години обливало мене з ніг до голови. О девятій мое „ательє“ було як тепла запашна ванна. Намагнічений сонцем, я мусів кудись іти, мусів до когось говорити; енергія сонця не має нічого спільного з

хмурістю і покоем. Се могли-би підтвердити навіть кухарки й покоївки з нашого дому. Вони всі співали, миготіли в вікнах, щось витрусували, блискали зубами, очима, навіть лаялись рухливо та радісно. І на мене вже не дивились з насмішкою, вони вже розуміли, що на моєму горіщі в такий час не так уже й погано.

Деякі заговорювали зі мною. Вони дивувались, що я так рано вихожу з дому. Іноді я, дійсно, рано виходив, годині о семій. Мені треба було руху і хоч подивитись на балкон. Се було необхідно для мене. Я знав, що о семій годині її не буде там, навіть о девятій навряд чи вийде, останній же час вона рідко й у день з'являла ся на улиці, але я мусів пройти під балконом. Хіба то вона любила, щоб їй виходити?

Розумієть ся, її не було. Я з байдужним виразом лица дивив ся на вікна коло балкону й старав ся угадати, перед яким мені треба стати на коліна й молити ся. Не вгадавши я йшов далі. Дворники змітали улиці. Я помітив, що весною вони цілком инакше се роблять, ніж зимою? Зимою вони дивлять ся в землю, вигляд у них діяльний, суворий і рішучий, сніг і бруд вони кидають вам на ноги і не беруть на себе за те ніякої відповідальности. Весною-ж вони в землю зовсім не дивлять ся,—спершись на мітли вони охоче балакають зо всіма, кому єсть бажання їх зачепити. Підмітаючи в промежутках балачок, вони делікатно й обережно чекають, поки пройде прохожий.

Я любив дворників, особливо того, який підмітав під балконом жовтенького будинку. Не знаю, який він був зимою, а тепер се був чоловік з дуже розвиненим громадським чуттєм. Він ніколи не був сам,—то з покоївкою, то з кухаркою, то ще з якою небудь дамою. Він з приємністю вступав і зі мною в розмови, а надто після того, як я подарував йому на память срібного карбованця. Від його я дізнав ся, що панна з балкона була сестра „учителя гімназії“ і жила у його, що у неї був ще один брат, „тарелійський (артилерій-

ський) охвицер“ і що вона сама „дуже приятна баришня“. Але останнє я й без його знав.

Від балкона я йшов далі. Куди? А хіба не все одно? Коли чоловік має повні груди соняшної енергії, йому бай-дуже, куди йти. Скрізь любо, аби були люди, листя і небо. Бо сонце не любить покою, воно мусить з людей переходити в листя, з листя в людей, з людини в людину.

Я ходив по садах, вилазив на кручі над Дніпром, дивився в зелену низину і синю зверху далечинь і почував, що люди можуть бути щасливі. І коли я забалакував з ними, то ще більш упевнявся, що се мусить бути, вони вміли гарно посміхатись. Той хто не може бути щасливим, той не може гарно посміхнутись.

А надто в сьому мене переконував Яким. Сей реаліст тепер просто саяв, як саме сонце. У його була ще більша потреба руху, ніж у мене. Видряпавшись на моє горіще, він вертівся в йому, як перепел у клітці, коли йому покажуть перепелицю. То вигляне з дірки, то сяде, то знов схопить ся, заспіває, одсуне мольберт і весь час говорить, говорить, говорить, говорить. А потім раптом схаменеться тикне руку і як той самий перепел, який побачив одчиняні дверці клітки, прожогом вилітає з горища. Куди він бігав? Ей, Якиме! Щось ти став занадто весело пурхати!

Я почав уже серйозно помічати се за ним. Чи не завелась у його десь перепеличка? Недурно в його пішли усе такі розмови зі мною.

І справді! Раз надвечір Яким задиханий, спітнілий, насичений сонцем, сміхом, рухом викотився до мене в „ательє“. Ударившись головою об свою улюблену бантину, він здивовано подивився на неї, обчистив свій „котелок“ і якимось вертляво підбіг до мене. Я лежав у гамаку.

Яким узяв під козирьок, дзвінко клацнув закаблукками й скрипученьким високим голосом закричав:

— Клянусь дідуньом Ма'сом і бабунею Вене'ю, що ти за'аз підеш зо мною!

Я підвів ся й з інтересом глянув на його. Переді мною стояв панок з задертою головою і гордовитим глуповатим лицем.

— А як не піду?—спитав я з усмішкою.

— То буде об'аза моїй чести. Моя шпага буде обо'оняти її.

І повів рукою на лівий бік, де мусіла висіти його шпага.

Яким „приставляючи“, сам ніколи не смієть ся, хіба що захоплений чимсь иншим. Тепер він засміяв ся і схопивши мене за руку, потягнув з гамака.

— Вставай мені зараз. Їдемо на човна. Раз-два! Оп-ля! Ну?

— Куди на човна? Хто?

— На човна на Хрещатик. Там будемо кататись по тротуару. Кудиж більше. А хто, питаєш? Собаки, коти, мольберт, гамак, хто-ж їздить на човнах? І ти з ними. Хочеш?

— Ідіот! Та хто іде?

— Їдуть люди. Розумієш?

— Які?

— На щастє не такі, як ти. Їдуть дві панни, одна дама, три кавалери, ти і я. Задоволений?

Я як раз думав про одну панну. Е, як би вона їхала з нами, я-б ні про що більше не питав.

— Що-ж то за панни? — спитав я без тої бадьорости, з якою він оповідав про них.

Яким коротко і нетерплячи сказав. То були дві курсістки. Кавалери—два офіцери і один педагог. Дама—жінка педагога. Він, Яким,—через тиждень буде адвокатом, а я—„поет“ і росомаха. От і вся компанія.

— Ну? Ваша милость потребує ще інформацій?

З мене було досить і я почав одягатись. Яким хапливо помагав мені і трохи не задушив краваткою, яку прислужливо запропонував завязати.

Ми пішли по тій улиці, де стояв жовтенький буди-

нок. Я був сьому радий, а чей вона сьогодня стоятиме на балконі.

Ні, її не було.

Але Яким раптом увійшов в парадні двері сього будиночка і як ні в чім, почав підіймати ся по сходах. От так історія! Ще чого доброго до них веде. А, ей! Та у них же дійсно і офіцер і педагог, „учитель гімназії!“ Я аж став на сходах.

— Чекай, Якиме!

Яким обернувся й здивовано глянув на мене згори вниз.

— А що таке?

Але я вже опам'ятався. Дурниці,—та чого неодмінно вона?

— Нічого, у мене закололо в боці.

— Тьфу!—розсердився Яким, і ще швидче побіг далі.

Коли ми піднялись на саму гору і Яким придушив гудзик електричного дзвінка, я вже був певний, що ми йшли до „неї“. Хоч на мідній табличці було написано „Сидоръ Ивановичъ Довбня“, я все-таки був певний, що се і її прізвище.

Так, се була вона. В сьому, розуміється, не було нічого страшного. Але коли ми увійшли, коли мене почали знайомити зо всіма, коли я червоний, як біфштекс, нарешті одійшов у бік і глянув на неї,—я побачив страшне. Очи її весь час дивились за... Якимом. Вона весь час бризкала сміхом і не одступала од його, вона ждала, ловила його слова і сміялась так, що мені в середині все помертвіло. Я нічого не розумів. Власне, я одразу з одного погляду все зрозумів, але все таки, не розумів нічого. Се трапляється.

Мені щось говорив невеличкий, коротко стрижений офіцерчик з білими бровами і гостреньким носиком. Я напружено посміхався до його, але нічого не чув до тої пори, поки він не крикнув:

— Клянусь бабуньою Вене'ю і дідуньом Ма'сом, сей художник закоханий! Він нічого не чує. Мої вам г'атуляції!

І він шаркнув переді мною ніжкою. Тоді я трохи схаменув ся. Панночка, яка стояла поруч з офіцериком почервоніла, наче сей унук Марса угадав у кого я був закоханий. (Бідна дівчина, я возненавидів її за те, що вона так само, як і я, була рум'яна, соромлива і ні з того ні з сього, червоніла до самих вух).

І я і панна почервоніли, кожний, певно, з своїх окремих, власних причин, але і офіцерик та й всі інші зеднали сі причини в одну й почали ся жарти.

А Ліна (так называла ся „вона“) часом позирала на мене й ледве помітно посміхала ся „балконною“ посмішкою. Чи сховала вона, принаймні, від Якима мої проходки під балконом.

Не знаю. Ні по Ліні, ні по Якимові нічого помітно не було. А не було тому, що вони самі нікого й нічого не помічали. Здавалось,—вони співали якийсь дует, зрозумілий тільки їм двом, та й то в хаті, де крім їх немає більш нікого.

Мені хотілось тихесенько пробратись до дверей, сковзнуть у них і зникнуть. Але таке бажання було, розуміється, утопією.

Знаючи се, я силкував ся не дивитись на „них“ і зосередить всю свою увагу на інших присутніх. Але, по щирости, се було важко. Вони мене через щось дратували. Другий офіцер нагадував мені голови на вивісках парикмахерів, а галантний був як сам парикмахер. Дівчина мовчки червоніла і на верхній губі їй виступив піт. Се було вже занадто.

Тоді я перевів очі на педагога. Сей не червонів, але від його віяло такою гнітучою, учительською серйозністю, що мені хотілось вирвати з корінем пальму і бити нею його по голові. Він зовсім не посміхав ся. Кругле, матово-жовте лице його з невеличкими очима мало такий вираз, ніби він

весь час ставив нам одмітки. Думки свої він викладав серйозно, докладно і ясно, через що було таке вражіння, ніби перед тобою що хвилини ставляють гладеньку, без найменшої плями стіну. Уявляю яка тоскна, безнадійна тиша панувала в класі на його лекціях.

Мені лишалося дивитись тільки на Антонину Серафимовну. Але й тут було мало заспокоючого. Оскільки чоловік її був обглажений, закруглений і імпонуюче-спокійний, настільки вона була кострубата, неспокійно-жвава, й без причини рухлива. Вона вся складалась з безглузких ліній і виступів; стан був десь на колінях, голова без потреби велика, щоки худорляві, а губи товсті. На носі для чогось пенсне, на шиї англійський комірчик. Вона робила вражіння повітки, куди наскладали без ладу всяких старих, різноманітних річей.

Я встав і одійшов до вікна. На подвір'ю стояв дворник і, поставивши ногу на перекинута відро, чистив чоботи.

А в кутку Ліна й Яким співали дует.

Нарешті ми вийшли. Сонце було вже в вечірній задумі. Шибки горіли нестерпним оранжевим вогнем. Лиця прохожих були теж оранжеві. Небо погустішало і присунулось низче. На землю обережно спадав теплий, пахучий вечір.

Ми взяли чотири звощики. Сидор Іванович спочатку хотів взяти три, його пробували переконати, що три мало але він серйозно і докладно розбив всі аргументи і довів, що три звощики коштуватимуть дешевше ніж чотири. І як би хоч один звощик згодився везти по три чоловіка,—так би й вийшло. Але ні один не хотів цього і тому Сидор Іванович мусів скоритися необхідності. Але коли звощики заправили „скажені“ (як висловились Антонина Серафимовна) ціни,—Сидор Іванович уже не міг скоритись. Він не захвилювався, не сплескував руками, як його дружина, а

поважно й безстрастно, немов виправляючи зшитки учеників, почав торгувати ся.

Круг нас уже зібрались аматори вуличних дебатів і подій, а знизу вулиці поспішно йшов поліцай. Тоді Яким і Сергій Іванович вмішались і покінчили справу.

Але поки се сталось, офіцер-красунь посадив Ліну на візника і поїхав. Ми помітили се тільки тоді, як поперед нас продзвенів її голос. Вона з усилом озиралась до нас і кивала Якимови з одчаєм в очах. Тоді Яким пихнув одного з візників кулаком у зад, схопив мене за руку, пасадив і ми поїхали.

Я корив ся всьому мовчки,—і дебатам з візниками, і цікавості прохожих і поведженню Якима. Мене займало щось инше. Коли я вийшов на вулицю і глянув на небо, на залиті сонцем вершки дерев, на палючі вікна,—я помітив, що в природі сталась якась зміна. Се була вже не та природа, яку я лишив, вступаючи на ґанок жовтенького домику. І дерева, і небо, і домик, і сонце все було те саме, але не таке. Вони стали простіщі, старіщі, звичайніщі. Фарби стали блідніщі, потертіщі, лінії виразніщі. Так буває, як дивився на фотографії якийсь краєвид, а потім глянеш простим оком. І від сього чи від чого иншого я почув себе раптом самотним, стало скучно і пусто. Їхати не хотілось на Дніпро—але й до-дому не тягнуло, горіще здавалось таким брудним, порожнім, глупим.

Раптом Яким сильно обняв мене за стан, притулив до себе і трохи ніяково, з здержаною радістю запитав:

— Ну, поете, що скажеш про се? Га?

Мені для якогось чорта забилося серце. Я знав, що він говорив, але спитав:

— Про що саме?

— Про Антоніну Серафимовну. Правда, чудесна жінка?

Я проти волі глянув скося в лице Якима. Чи від сонця, чи чого иншого, воно здало ся мені таким сміючим

і лукавим, що я поспішив перевести погляд на синю, полинялу спину візника.

— Чого-ж ти не відповідаєш? Та що з тобою? Чого ти такий?

— Мені голова заболіла, — сказав я і навіть приклав руку до лоба.

Він повірив, але не зрозумів мене, — в такому стані, як був він, звичайно, ніяких болів не розуміють.

— Пройде на Дніпрі.

Я нічого не одповів. Якимови не сиділось. Він весь час перехиляв ся і з-за спини візника дивив ся вперед, де їхали красунь-офіцер і Ліна.

Потім знов повернув ся до мене, обняв і почав говорити про те, — про що йому, видно, весь час хотілось зомною говорити.

Почав він з попередження, щоб я не дивувався його поведженню за останній час, — в його життю сталась одна дуже важна подія. А саме: він розпочав будувати свій „будинок“.

— Ти пам'ятаєш, ми раз з тобою говорили про се?

Я мовчки хитнув головою, неодривно держучи очі — на табличці з такою цінь.

Так от співробітником в цьому будівництві є Ліна. Се чудова дівчина, се натура така, які родять ся раз в столітті.

Разом з сміливістю, одважністю, силою волі у неї стільки ще дитячої ніжності, беспорядности, що зворушує аж до сліз.

Я штовхнув візника і сказав їхати швидче.

Візник байдуже покрутив над конячинкою батогом, а Яким заговорив далі.

Родичі її теж чудові люди. Брат людина поважна, інтелігентна. Вважає себе марксистом, колись навіть видав за кордоном есековську брошурку і промовляв на мітингах. Тепер він трохи притаїв ся, але се цілком зрозуміло.

У всякому разі се чоловік щиро ідейний, поступовий, без міщанських забобонів.

І він, Яким, і Ліна сподіваються від його піддержки й допомоги в будівництві будинку. Єдине, що можна б закинути Сидору Івановичу, се те, що він дуже багато пише. Він пише вірши, драми, повісти, оповідання, наукові статті, романи, популярні брошури, псалми, байки, оди, афоризми. Але й себ не така ще біда, коли б їх можна було не читати. А то треба читати, читання ж його віршів дуже багато сил однімає. Прочитавши сотню-другу рядків його поем, чоловік себе почуває так, ніби обїв ся гливким хлібом.

Але коли Ліна буде жити з ним, з Якимом, се можна буде якось урегулювати.

Я знов пихнув візника, сей ідіот думав, що може нас везти, як молоко, візник знов покрутив батіжком, навіть не повернувшись до мене.

Антоніна Серафимовна теж прекрасна жінка. Вона правда трохи зловживає самоаналізом. На її думку, дійсно інтелігентний чоловік, мусить мати розвинені чуття самоаналізу. Без сього не може бути дійсної етики. Ну, се хто його зна.

Се філософське питання і досить складне, але річ в тім, що Антоніна Серафимовна жінка ідейна і розуміє вагу свідомого будівництва свого щастя. Се найголовніше.

Другий брат, хлопчина не дуже серйозний, але милий і товариський. Крім того артилеріст, а там народ усе більш-менш освічений.

Вони всі знають його, Якимові погляди на шлюб, на сім'ю і хоча трохи сперечаються, але сі суперечки не заважають їм дуже симпатично й приязно ставитись до його. Можна навіть сказати, що на його дивляться, як на нареченого Ліни. Що ж, се в дійсности так і є, хоч ніхто ніколи й не „нарекав“ його так. Се й краще власне, в сьому й є вся річ, щоб все складалось природно, необхідно щоб се

була не формальність, а результат вільного, глибокого чуття і розуму. Ліна з сим цілком погоджуєть ся. Взагалі, що до Ліни, то все ж таки треба дивуватись, як дівчина вихована на старих традиціях одним своїм здоровим чуттем істини урозуміла його! Інтуїція у сеї дівчини надзвичайна. А яка ніжність, яка одважність! Вона згодна на всякі страждання, щоб...

Тут я раптом зупинив візника вистрибнув і простягнув руку Якимови.

— Що се значить?! — широко подивив ся він на мене.

— Прости мене... мені так болить голова, що я ніяк не можу їхати. Попрохай за мене вибачення у компанії і їдь сам... Прощай!

І я хутко пішов у бічну вуличку. Я чув як Яким щось кричав до мене, але я не озираю ся. Потім почув ся грохот колес. — Він поїхав далі. Напевне, лаяв ся страшенно.

А я прийшов до дому ліг не роздягаючись на свій гамак і пролежав так до самого світу.

Яким на другий день забіг до мене, неуважно спитав про мою голову, вилаяв, назвав „поетом“ і радісно заклопотаний побіг знов.

Так він забігав доволі часто, але я бачив, що йому зовсім не одвідати мене треба було, а просто спочинути на хвилину від тих почувань які душили його дні і ночі. Але се йому мало вдавалось. Вони клубились в йому без перестанку і що хвилини, як вулкани, вибухали то в одному місці то в другому.

З його незв'язних оповідань різних „приставлень“, я знав що він готує гніздечко. Се була квартира з чотирьох кімнат. Менше ніяк не можна. Одна — кабінет, де він прийматиме клієнтів. Друга їдальня. Без їдальні ніяк не можливо, тут хоч як собі хоч. Потім треба вітальню. Прийде, наприклад один клієнт, а він, Яким, зайнятий у сей час з

другим. Де тому почекать? У вітальні. Ну, і нарешті — треба ж і спати десь.

Взагалі ж, се не така проста річ, — квартира, — як здасться. Чи знаю я, наприклад, що таке „трушляк“? Ні? Ага, а таких трушляків йому, Якимови, доводить ся купувати кожний день. Довбні про сі приготування нічого не знали, отже треба було робити все самим. А Ліна знає, що таке трушляк стільки ж, як і він. От і маєш. Помагає Анна Кондратовна Піднебесненська, але вона дуже занята. Довбні ж не знають тому, що се буде для них сюрприз. А потім гроші. Гроші пливають, як патьоки з гір. З позичених п'яти тисяч лишається всього якась тисяча.

Я слухав Якіма уважно, в той же час не одриваючись від роботи. З мене дивним способом злізла, як з гадюки весною стара шкура, моя лінь. Я міг працювати з ранку до вечора. Всякі дурноваті настрої, які були результатом ліні, зникли. Якимів вулканічний стан мене не зацікавив і цікавив так, як і всякий інший. Я був такий зайнятий, що навіть не міг вибрати вільну годину піти з Якимом на його квартиру або до Довбнів, які вже дивувались, чому я не прихожу. Яким уже і лаяв мене і серйозно сердився, ображався, але я просто не мав часу. Удень я сидів з палітрою в руках, а ввечері був такий зтомлений, що мусів рано лягати спати.

Але раз усе таки мусів піти, бо за мною, на моє горіще прийшла сама Ліна. Булоб уже неделікатно, як би я й тепер одмовився. Я пішов.

Якіма, дійсно, всі мали за нареченого. Але нареченого не формально, а по суті. Діти Довбнів досить удачні копії з Сидора Івановича, майже весь вечір по черзі висіли на шийі Якіма Григоровича; Антоніна Серафимовна підкладала Якіму Григоровичу найсмачніші шматки за вечерю; Василь Іванович (артилерист) в вільні хвилини коли на Якимови Григоровичу не висіли маленькі Довбні, брав його за стан і, присягаючись дідуньом Марсом та бабунею Венерою опо-

відав йому добірні воєнні анекдоти. Навіть Сидор Іванович, говорячи до Якіма, де кілька раз посміхнувся. А після вечері читаючи віршовану поему про Володимира Мономаха, весь час сидів лицем до Якіма Григоровича.

Я вже не кажу про Ліну, яка навіть ріжучи м'ясо у себе на тарільці, не зводила очей з Кими (Якіма Григоровича).

Я цілком розумів кроткий і покірливий взгляд Якіма, його зтомлену посмішку і деяку апатію в голосі, коли він одривав з своєї шиї цупкі руки кріхоток—Довбнів.

Але, не дивлячись на це, коли я прийшов на своє горіще, воно здалося мені якимсь похмурим сідалом. Не запалюючи недогарка свічки, я ліг у свій гамак і, гоїдаючись як в колисці, довго лежав і дивився у небо. У кутку шаруділи, пищали й билися миші. А в голові також, як миші, пищали й шкрябали серце думки.

Мусів я й квартиру подивитись, — сього захотіла Ліна. Вона знов прийшла в моє ательє, знов поначіплювала собі на капелюха павутиння, трохи не сіла на палітру, лишила по всіх кутках свій здержаний, лукавий, сміх — і таки повила мене дивитись „гніздечко“.

Мені показували трушляки, якісь бокальчики, чудесний письмений стіл, шезлонг. Звонили в електричний дзвоник, одчиняли й зачиняли вікна з особливими заціпками. (Тільки на двері спальні вони показали дуже неухажно і сказавши лиш „а се спальня“ зараз же пішли далі).

— Правда, гарно? — що хвилини питала у мене Ліна і при цьому дивилася на Якіма.

А Яким „приставляв“ поважного, але дуже короткозорого добродія. Він натикався на меблі і ввічливо простягав їм руку, щоб поздоровкатись. Потім злегка конфузився й спішив ще більшою поважністю замаскувати непорозуміння. І коли у його виходило се художньо, Ліна, сміючись, брала його за руку і вдячно злегка пригорталася до його.

Я в такі хвилини дуже уважно розглядав хитрі визе-рунки на спинці крісла або узорі не скатерті і через те не бачив, як реагував на те Яким.

У той день я працював до самого вечора, не одриваючи очей від картини, а ввечері пішов в аптеку сказав дати мені сонних порошків дві дози і випив їх зразу. Через чверть години я спав як тяжко паний.

На другий день боліла голова, але я вже міг працювати з паузами.

Так минуло кілька днів. Яким забігав рідше, бо настав день, коли Ліна мала перейти вже в „гніздечко“. Вигляд у нараченого тепер був такий, як у порядних хазяйок перед Великоднем. Він що хвилини щось підраховував, ворухив губами, на питання повертав голову, але дивився безглуздим і невидючим поглядом; потім несподівано зривався з місця і біг кудись. Останні дні, коли він приходив, я вже навіть не здоровкав ся з ним і працював собі так, немов коло дірки сів горобець, з яким все одно не розбалакаєш ся.

Але раз Яким прийшов цілком инший. Звичайно, я ще тоді як він був на драбині, чув його кроки, поспішні, хапкі, енергічні. В дверцях горіща він уже лаяв ся або кричав що небудь.

Тепер він прийшов, сів і почав мовчки стукати палічкою по підшві свого черевика. Я скося подивив ся на його, — брови нахмурені, очі злі; на губах негарна посмішка. Зпочатку, я подумав, що він „приставляє“. Але він раптово встав, підійшов до дірки і повернув ся до мене спиною. Потім, постоявши так, голосно хмикнув і сів знов на сволок.

— Трошки несподівано — вмить промовив він.

Я не зводив з його очей. Зустрівши мій чекаючий погляд, він одсунув капелюх назад, витер піт і сказав:

— Як ти думаєш, що про мене думають Довбні?

Я навіть палітру поклав і спитав:

— Як що думають? Які Довбні?

Яким разсердив ся:

— Ой, слухай, не доводь мене своїми питаннями до бажання кинутись униз головою. „Які Довбні“. Довбні, як Довбні. Іменно, довбні!.. Ти знаєш, що вони думають? Що я хочу взять Ліну на содержание... Розумієш?

Я хотів був теж розсердитись, але те, що він сказав ошелешило мене. Як? Через що? На яких підставах?

На таких підставах, що він, Яким, не хотів вінчатись з Ліною. Вона не витримала проговорилась і тепер у них цілий скандал. Виявляється, що вони чудесно знали про всі приготування, наводили про його скрізь справки, довідались навіть про багату тітку, яка має залишити йому, Якимови, наслідство і вже обговорили, в якій церкві, коли і як буде вінчання.

Але почувши, що вінчання не буде, обурились до того, що артилерист трохи не послав йому, Якимови, виклик на дуель. І се після тих розмов про вільний шлюб, в яких вони виявляли стільки лібералізму, інтелігентности!

— Слухай, голубе — раптом підвів ся Яким і для чогось взяв у мене з рук квачика. — Я маю до тебе прохання. Се явне непорозуміння і більше нічого. Тут якась ерунда. Знаєш що? Піди до Сидора Івановича і поговори з ним, як мій друг. Розумієш? Виясни ти йому, що тут діло не в демонстрації. Вони думають, що ми хочемо робити якусь демонстрацію, фарс показувати. Чи ніби пропаганду якусь. А артилерист певний, що я беру її на содержание. Ну!?! Виясни ти сим довбням, що нічого подібного немає. Я не можу з ними говорити. Мені хочеть ся взяти Сидора Івановича за ноги і товкти його головою об стіну. Ради бога, голубе, урятуй мене від уголовного злочинства... З артилеристом не балакай. Сей йолоп гадає, що я можу, розумієш, можу прийняти його виклик! Ну, подумай. Вірять дурень, серйозно вірять, що я можу боротись з ним сим офіцерським способом... Ну, підеш? Га?

— А Ліна сама як до сього ставить ся? — не дивлячись на Якіма, спитав я.

— Ліна готова кожної хвилини плюнуть на них. Але розумієть ся хочеть ся, щоб без зайвих непотрібних неприємностей... Потім ось ще що...

Тут Яким нахилив трохи голову і почав кулупати палічкою глиняну підлогу горіща.

— Вони так думають, що... Ну, одним словом, коли прийдець ся, можеш сказати їм, що Ліна все одно вже моя жінка... І коли б я хотів, як каже той дурник, дурити, то міг би не затівати всього сього, а просто подурити ще трохи й покинути, як роблять офіцери. Спокійніше було б.

Я одвернув ся взяв квачики і почав їх витирати. Але руки мені дріжали і я поклав їх назад.

— Підеш, Василю?

Я прокашляв ся, бо бояв ся, що мій голос буде хрипкий і ненатуральний.

— А се допоможе? — спитав я.

— Може, допоможе. Вони знають, що ти мій близький чоловік. Потім ти їм подобав ся. Ну, взагалі... свідком чи що будеш...

— Я піти можу, але... Я сумніваюсь, Якіме... Раз вони так думають, а ти так, то тут уже нічого не зробиш.

— Та ідіоти вони, чорт би їх взяв! — вмить спалахнув Яким. — Яке вони мають право мішатись в наше життя!

— Право родичів Ліни... Вони бажають їй щастя...

— Ну, їхнє щастє відоме!..

— Твоє також відоме...

В мені вже прокидалось раздратованне. Сей чоловік уявляв, що життя — то якийсь ряд експериментів. Та з своїм життям усе можна виробляти, але до чужого б можна поставитися уважніше.

Яким насунув капелюх на лоба і холодніше спитав:

— Ти скажи, можеш піти чи ні?

Я також суховато одповів...

— Я сказав, що піти можу, але то ні до чого не приведе. Чому ти не хочеш вінчати ся? Се ж глупо Якиме, як що серйозно говорити. Кожний чудесно розуміє, що се формальність. І на віщо з сього учиняти цілі драми. Се моя думка, а піти я можу.

Яким раптом простягнув руку й сказав:

— Прощай.

Мені зробилось трохи ніяково, — Ліна ще може подумати, що я з ревности не пішов. І я розсердився.

— Та чекай! Коли ти хочеш, щоб я за тебе говорив, то мушу ж я знати, що ти думаєш. Так чи ні?

Яким трохи помовчав і почав вияснити, що він думає. Але се було все те саме: свобода, рівність, незалежність жінчини, вільна праця, будівництво і т. д.

Поки він говорив, я почув, що мені при думці про побачення з Ліною без Якіма — (а побачити її я повинен був) знов зявилося незрозуміле хвилювання і неочіпна згадка про одну обставину з усієї її історії. А саме: чому Ліна й досі не сказала Якимови про моє гуляння під балконом? Адже ж вона не могла не бачити, чого я гуляв? Посміхалась же вона до когось? Хай се не до мене, але все ж таки я викликав сю посмішку. Як же пояснити се мовчання? Тайна зо мною від Якіма?

Що могло вийти з тої тайни й навіщо мені треба було переконувати ся в її істнуванні, я ясно не міг сказати самому собі. І перше я з соромом відганяв од себе ці думки. А тепер роздратоване на Якіма немов дало мені право не бороти ся з ними.

Яким на улиці сказав, що мене на балконі підждатиме Ліна. Так вона умовилась, як він ішов до мене. Я мовчки й серйозно хитнув головою, попрощався з Якимом, з котрим мав стрінутись на бульварі й пішов до Довбнів.

Доручення Якіма я постановив виконати сумлінно, якомога об'єктивніше переказавши його погляди й наміри.

Постановивши се, я вже про Якіма не думав. Мою

увагу цілком забрала Ліна: яка вона буде зо мною, коли я нагадаю їй про той час, як вона колись, бачучи мене, тонко й лукаво посміхала ся?

Але Ліни на балконі не було. Я пройшов ся раз, другий, третій,—вона не заявлялась. Тоді я пішов просто в квартиру до них.

Двері були в сіни чомусь не зачинені. Чи не виглядала вона мене звідси?

За дверима десь у кімнатах чулась голосна балачка. Я тихо ввійшов у сіни і кашлянув. Зараз вибіжить Ліна і в напівтьмі сіней блиснуть її міндальні милуючі очі.

Але ніхто не вибігав, а з сусідньої хати виразно доносились до мене розмова. Я проти волі прислухав ся.—

— Ти сам пришелепуватий! Як би у тебе було хоч на крихту самоаналізу, ти побачив би, що ти просто скот. Грубий неделікатний скот. Ти—тиран. Ти вимучив усіх нас...

Голос був Антоніни Серафимовни піднятий тонів на три вище звичайного.

І зараз же почув ся розварений баритон Сидора Івановича:

— Я тобі сто двадцятий раз кажу що ти дурепа, хоч би у тебе був розпроаналіз. Хто тебе просив говорити їй? Хто? Я тобі раз сказав...

— Ти сам їй сказав! Дурню товстолобий. Знаєш ти се чи ні?

— Не лай ся!

— Дурень! Довбня!

— Не лай ся кажу!!

— Не боюсь я тебе...

Зачув ся дитячий різноголосий плач, який, очевидно, довершив терпінне Сидора Івановича. Донеслись звуки ляпасів і вереск дітей. Кого бив Сидор Іванович, дітей чи кого иншого, я не довідав ся, бо поспішив знов вийти на сходи. Постоявши трохи, я причинив двері і подзвонив. Через якийсь мент швидко затупали чийсь ноги і двері одчинились.

Стояла Ліна. Вона була схвильована, очі були чудні, немов тільки що плакали.

— А, се ви? Ну входте... Тільки я думаю, що нічого не допоможе. Я зараз скажу братові...

Було ясно, що я прийшов не в пору. Я не встиг нічого сказати, як вона вже вийшла. За дверима було тихо, тільки десь здалеку, як писк комаря чувся дитячий плач.

Мені хотілось зачинити двері і втікти. Я сам бачив, що доручення Якима просто дурне. Але тікати було пізно.

Ліна покликала мене й провела в кабінет. Сидор Іванович стояв біля столу, спершись на його кулаками, як то роблять оратори перед промовою. Він сухо привітався зо мною й мовчки показав на стілець. Ліна вийшла.

Я почервонів, трохи змішався, але зараз же приступив до справи. Сидор Іванович також сів і слухав мене так, немов я оповідав йому з лекції. Яку одмітку я дістану, по лицю його не можна було вгадати,—воно було непорушне й непроглядне, як булка.

Наприкінці своєї оборонної промови я розпалив свій вуха мої, як звичайно, горіли. Але я був задоволений: коли Ліна чула під дверима, вона мені ні в чім докорити не могла.

Сидор Іванович слухав з тим же виглядом і часом ворушив пальцями білої і пухкої руки, схожої на ще не спечений шматок тіста. Коли я скінчив, він промовив „так“ і зробив невеличку паузу, ніби даючи мені час спочинути.

Потім почав викладати свій погляд на цю справу. Поскаржитись на неточність його викладу я не міг. Воно, напевне, відповідало, всім правилам риторики—здавалося, він знав про мій прихід і, зарані наготовив свою відповідь. А в чому вона була, тому слідує пункти.

Перше. Яким Григорович добродій Чепурківський образив всю родину Довбнів. Допустивши навіть, що він не має на меті обдурити Ліну, все ж таки його бажання, демонстративне бажання не вінчатися є образою для всіх,

хто вінчав ся, а, значить, і для родини Довбнів. Своім вчинком добродій Чепурківський ніби докоряє всім вінчаним, навчає їх і обвинувачує.

Друге. Наміри й ідеї д. Чепурківського ані трішки не нові. Кожна ідейна й поступова людина поділяє їх. Але проводять ся в життє сі ідеї не так, як гадає собі д. Чепурківський. Хай він уважно погляне навкруги і вдумаєть ся у той непохитний факт, що всі видатні й передові люди, люди науки, як—професори, вчителі, лікарі, навіть громадські діячі, революціонери й борці за нове життє,—(він підкреслив сі слова)—всі вінчають ся. Невже д. Чепурківський думає, що він краще за всіх сих людей.

По третє, нарешті, щастє родини не залежить від форми шлюбу, церковна вона чи яка инша, доказом чому можуть служити многі приклади. В данному вже випадку упертість Якима Григоровича може спричинитись до великого горя стареньких батьків Ліни, які живуть на провінції. А їй самій дасть тисячі образ і неприємностей.

Правду сказати, коли б се говорив хто инший і не в такій формі, я б, розумієть ся, цілком щиро й навіть гаряче зо всім погодив ся. Але Сидор Іванович розхолоджував настрій.

За третім пунктом,—нема ніякого сумніву—повинен був піти четвертий, а там і пятий, але сьому на перешкодї стала Антоніна Серафимовна.

Вона без стуку ввійшла з других дверей і з сумним, та надзвичайно кротким виглядом підійшла до мене.

Сидор Іванович замовк, нахмурился і ти хо сказав:

— Ми, Антоніно, заняті.

Антоніна Серафимовна навіть не глянула в його бік. Вона взяла мене за руку й дивлячись мені в лице страдальчеським кротким поглядом з де-якою урочистостю заговорила:

— Василю... Василю... Вибачте, як по батькови?

— Андрієвич—підказав я.

— Василю Андрієвичу! Перекажіть йому, що я його прощаю...

— Антоніно!—незадоволено й сердито перебив її Сидор Іванович.

— Дайте мені спокій—на пів повернулась до його Антоніна Серафимовна.

— Перекажіть йому, що я його прощаю. Скажіть, що я любила його, як мати, сестра. І люблю все ж таки й тепер. Скажіть.

— Антоніно!

— Дайте мені спокій, прошу я вас—з натиском сказала Антоніна Серафимовна і вже з меншою кротістю.

Сидор Іванович різко пересунув бідні зтиштки й здаєть ся щось прошепотів про себе.

— ...Скажіть йому, що я маю надію, що наш милий Кима все ж таки... не зрадить своїй добрій, прекрасній натурі. Чуттє аналізу підкаже йому дійсний шлях.

Сидор Іванович підвів ся, взяв Антоніну Серафимовну за руку й хотів одвести вбік. Але від сього вийшов цілком несподіваний наслідок. Тільки Сидор Іванович торкнув ся Антоніни Серафимовни, як вона вся здригнулась і сильно шарпнула свою руку назад. І в той же мент з усього розгону оперіщила мене по перенісню. Мені посипались іскри з очей і полились сльози, а по черепу пройшов гострий колючий біль. Я вже більш нічого не чув. Здаєть ся Антоніна Серафимовна з жахом вибачалась, здаєть ся вони лягались і знов щось говорили до мене.

Я не слухав, встав і, ледве розбіраючи крізь сльози дорогу вийшов з тої хати. Але мене зупинили, посадили, десь взялась Ліна з мокрою хусточкою, почала її класти на очі, позбігались діти, з кухні визирала покоївка. Круг мене завела ся шамотня, крик, лайка, писк дітей, яких виводили з хати. Я сидів червоний, злий, і від всеї душі кляв Якима.

Через пів години заплаканий з червоними очима я холодно переказував нареченному результат своєї місії.

Він стояв і слухав мене з усмішкою. Кінець розвеселив його зовсім. Він похляскав мене рукою по плечі, завірив мене що „до весілля заживе“ й попрощався, нічого не сказавши про свої наміри.

Кінчилось тим, чого й треба було чекати,—Ліна переїхала в гніздечко без дозволу брата. Антоніна Серафимовна почала тайно ходити до них і сі дні як казав Яким, були днями печалі й воздыханія. Вона приходила з обидженим, але прощаючим лицем, на всі предмети дивилась з сумом, немов бачила їх майбутню гірку долю, і весь час зітхала. Але ж як людина добра, вона не могла байдуже дивитись на погибель близьких людей і старалась помагати їм, чим могла. Вона наводила контроль над прислугою, бо кожна кухарка чи покоївка, то перший внутрішній ворог кожного хазяйства. Вона журила Ліну за легковажність в зносинах з модистками, булочниками, крамарями. А особливо вона старалась урятувати молодих людей від того шляху, на який вступив в своїй адвокатській діяльності Яким і тягнув за собою Ліну.

Власне вона мала велику рацію.

Річ в тім, що сей комік і в адвокатурі зумів знайти можливість проявити свою експериментаторську натуру. На його думку—адвокати се звощики. Закон се—велике місто, а статті й параграфи його се—улиці й переулочки. Десь у городі єсть пункт, який називаєть ся Правда. Хто перший прибіжить до сього пункта, того й правда. Звичайно, що той швидче побіжить, хто візьме кращого звощика, який має доброго коня і знає всі заковулочки й переулочки. А хто може взяти кращого звощика? Той, хто гроші має. Хто ж не має той або на шкапині їде або пішки плентаєть ся. І розумієть ся, програє.

І от сей філософ рішив робити такий експеримент. А ну, що вийде, як він звощик—Яким почне возити тих, хто

не може добре платити? Угадати, що могло вийти з того, зовсім не трудно. Перш усього розумієть ся те, що зовщик—Яким возив би тільки мужиків, міщанчиків, дрібних випадкових злодіїв, робітників, копійчаних простітутток, босяків.

І хто знав, чи далеко б він заїхав з такими пасажирами?

І, само собою, що Антоніна Серафимовна не могла спокійно дивитись на таку їзду і робила все, що було в її силі, щоб одвернути його від сього експеріменту. Але то не так легко було. Справа ускладнялась ще тим, що до своєї забавки він притягнув і Ліну. Замість того, щоб дбати про хазяйство, займатись музикою, літературою, вона стала готуватись на його помішника. Читала юридичні книжки, ходила в суд з Якимом, писала його папери. Те, що у них у вітальні завжди товклись якісь темні, підозрілі постати, її тільки забавляло. Уже пропали з столу вазочка, альбом, їх то не обходило. В квартирі завжди регіт, крик, спів. Се була не канцелярія адвоката, а дитяча кімната, де двоє дітей граються в „присяжного повіреного“.

Дійсно, все їхнє життя мало характер якоїсь гри, забавки. Починаючи з реготух кухарки Теклі, та покоївки Даші, яких вони підібрали під свій стиль і кінчаючи комічними „клієнтами“, се було все не серйозне, не сталє, не похоже на те, що звичайно бачиш у поважних людей з поважною справою. Який би молодий не був адвокат, у його прийомній, чи в кабінеті завджди почуваєть ся певна строгість, імпазантність, навіть торжественність. Клієнт чує себе як перед сповіддю в церкві. Навіть обстановка відповідна до того, — скріз поважні томи книжок, з законами, купи паперів, які небудь преспале, нагадуючі правосуде, строгі гравюри, важкі портєри.

У сих же дітей нічого подібного не було. З клієнтами вони балакали, як з Дашою, зі мною, з Антоніною Серафимовною ; в хатах було занадто багато сонця, скрізь квітки,

навіть в кабінеті на столі; томи законів хоч і стояли у шафі, але ніякого імпозантного вражіння не робили.

Я певний, що як би Яким не вигравав так удачно справ, то й сі б „пасажири“ перестали їздити на йому до „Правди“. Занадто вже просто і легко все те вони виробляли.

Не кажу про Антоніну Серафимовну, навіть я не міг видержати і де кілька раз заговорював з ними про се. Але вони були неможливі. Вони нічого не чули, вони були повні всяких судових подій і вражінь. Замість серйозної балачки Яким починав „приставляти“ то прокурора, то оборонців, то підсудних.

Ліна дивилась на його захопленими очима і ляскала в долоні. А потім вони обое зривались з місця і починали співати комічні дуети.

Антоніна Серафимовна безнадійно поглядала на них, витирала сльози і йшла до дому.

І як тільки вона виходила, вони ставали трошки поважніщі. Ліна зараз же починала оповідать, як Антоніна Серафимовна умовляла її „вплинуть“ на Якима Григоровича. Серце, мовляв у його добре, але немає ніякого чуття самоаналізу. Се його погубить.

Потім переказувала, як її зустріла подруга і що потім спитала, чи правда, що вона так живе з Чепурківським.

Ся тема була найчастіще у Ліни. Не було того дня, коли я приходив до них, щоб вона нер озказала про той чи инший випадок. Вчора її зустрів бувший видатний есдек і надзвичайно обережно та занадто ввічливо балакав з нею. А позавчора в трамваї їхала разом з своєю колишньою клясною дамою і та весь час бігала очима й червоніла.

Траплялись комічні випадки з почтальйонами, які ніяк не могли звикнути до того, що вона може приймати Якимові листи. Іноді й Яким картинно представляв хазяїна дома, з хитренькою й розуміючою посмішкою задавав питання про Ліну.

Ліна дуже весело сміялась. Мені часом здавалось, що навіть занадто весело.

Але мабуть, то мені тільки здавалось, бо я не бачив її лица в такі хвилини.

Я на неї дуже рідко дивився. — Я боявся, що в моєму погляді прогляне що небудь образливе для неї, — їй же все здавалось, що на неї тепер всі чоловіки якось особливо подивляються. І хоч се їй було цілком байдуже, навіть смішно, але я не хотів щоб вона про мене се говорила.

Тільки коли я був певний, що вона мене не бачить, тоді дивився. І справді, тепер вона була далеко краще, ніж раніше. Вперед вона носила блюзки з оголеною шиєю, і здавалась невинною дівчинкою, тепер почала носити білі комірчики з червоною довгою до пояса краваткою. В білій і чистій, як цвіт, сукні, з червоною квіткою в пишному чорно-блискучому волоссі, з ярко-червоними губами і білими, рівними зубами, — вона давала вражіння сонця, гарячої крові, руху, кипіння.

І, дійсно, вона ніколи не сиділа спокійно. То щось хапливо, заклопотано шукала в товстих книжках, то збиралась кудись бігти, то оповідала що небудь соняшне, гаряче. І завжди вільно чи невільно мала на увазі Якіма. Здавалось, вона підбирала кожне слово, кожне чуття своє, кожний рух, щоб подобатись тільки йому. Коли Яким се мав на увазі не бажаючи вінчатись і ставляючи перед нею погрозу в усяку хвилину покинуть її, то він свого досяг. І признаюсь, я проти волі почув заздрість до його. Не злу, а сумну, тоскную заздрість, таку, яка бувала, наприклад, коли я, дивився з дірки мого горіща на неосяжний, голубий і зелений простір неба й землі.

Правду сказати, ся тоска почала до мене де далі то все частіше зазирати. Весна вже визріла в літо. Горіще моє стало нестерпним і я мусів з десятої години вже тікати з його і йти в сади, на Дніпро. Але скрізь уже фарби погустішали, посіріли. На листях лежав порошок і коли я при-

ходив увечері додому, він був у мене на черевиках, на зубах, у вухах. Горіще все більш і більш ставало для мене порожнім, брудним і писк мишей наганяв думки про самотність, непотрібність мого існування.

Особливо се бувало, як я приходив від Якима й Ліни, до яких я вже присягався собі не ходити. Але що те присягання?

І раптом я дістав звістку з мого містечка, де я родився, що помер мій дядько і лишив мені разом з другими наслідниками цілу тисячу рублів! Дядько сей торгував вірьовками, дьогтем, милом і завжди в споминах моїх пригадував ся мені неодмінно з запахом всіх сих предметів.

Діставши сю сумно-чудову звістку, я згадав руду, товстеньку постать мого чудесного родича, деревляну підлогу „лавки“ з плямами від нафти і дьогтю, мотки вірьовок, батогів, шлей, які висіли перед дверима магазинів, і подивувався долі, яка чудесним способом може перетворити такі прості речі в фарби, сонце, радість. (Бо я вже зразу поставив на сю тисячу їхати в Італію і серйозно студіювати італійських майстрів).

За два-три дні я зібрався, затулив по умові дірку залізом, попрощався з Ліною й Якимом, останній раз обійшов мої закутки на Дніпрі й поїхав у своє містечко.

А ще через два тижні я уже сидів на Фієзоле і дивився на кокетливу Фльоренцію. Я тільки що дістав від Ліни й Якима картку з малюнком сільського адвоката. Під адвокатом було підписано „Яким через десять років“. І тут же: „Привіт Фльоренції від далеких варварів“.

Ся картка викликала в мені забиті шумом європейських вакзалів, отелів, улиць, картини недавно минулого. В уяві встала біла сукня, червона краватка, смугляві щоки і сонце на підлозі їдальні. Ніжний, солодкий сум обгорнув мене.

Внизу білими камінчиками розсипались вілли Фльоренції. Бугриста, поломана далечінь вкрила ся легкою, синьоватою мрякою. Було схоже на те, як курець пустить дим на рукав і він стелеть ся сизими волокнистими хмарками. Скрізь, як поодрізувані чуби часів Гоголя, стоять непорушні кіпаріси, немов стережуть отари сірих, дрібненьких маслин.

Обгорнутий сумом я сидів, дивив ся на кіпаріси і згадував Дніпро, горіще, балкон, експерименти Якіма. І сама собою душа моя посміхала ся любовною, розуміючою посмішкою. В ту хвилину мені здавало ся, що я зрозумів Якіма і Ліну, зрозумів Сидора Івановича, його жінку, навіть брата його.

З Фльоренції я поїхав в Пізу, Мілан, Рим, Неаполь. Скрізь я тиняв ся по музеях, церквах, галереях і весь був повний ними. Мені снилися фрески, полуплені стіни, довгі коридори з нішами, в яких стоять постаті з одбитими руками. В моїх чуттях, запасі знань, артистичних поняттях запанував хаос. Я так з ним і ходив, не маючи спромоги дати йому якийсь лад. І мені було любо так. Я рішив нічого не робити і се надавало моїм переживанням кольор вічного свята.

Від Якіма і Ліни я час від часу діставав листи. В них була та сама радість, заклопотаність і якась напруженість. Один раз вони написали, що помирились з Сидором Івановичем і артилеристом, які тепер почали бувати у них. Взагалі гостей стало у них більше. Се вимагає трошки грошей, а „клієнти“ щось не багато дають. З сього приводу, мабуть, у них уже почались дебати, бо один раз Ліна приписала, що Яким згодив ся взяти діло одної фірми, яке повинно дати стільки грошей, що й вони зможуть поїхати в Рим. (Я був тоді в Римі).

Після того я щось місяців три не мав від них довгих

листів. Прислали іноді картки, але з них нічого не можна було дізнатись про їхнє життя.

В Росії вже підходила масляна, їздили на санках, збирались їсти блини. А я в Неаполі в сей час упрівав од спеки і мріяв за снігом. В сей же час я раптом дістав від Якіма листа, який починався так: „Слухай, мордвороте, а чому ти мовчиш, немов подавив ся італ'янськими макаронами?“ А кінчав ся коротенькою припискою: „Можеш поздравити мене: через дві години їдемо вінчати ся. Ти, розумієть ся, здивуєш ся, але лучче не дивуй ся: краще одна велика неприємність ніж тисячі таких“. Так формулує Сидор Іванович Довбня. Я мусів з ним згодитись. Крім того тут замішались старенькі батьки Ліни, для яких переважно се робить ся. Словом, свинство, клянусь бабуньою Вене'ою і дідуньом Ма'сом. Привіт тобі від усіх нас. Напиши. Твій Яким. P. S. Єдина потіха та, що в контракті я поставив умови—не бачити у себе дорогих родичів Довбні. Немає злого, щоб не було в йому доброго. Пиши. Я“.

Сей лист зробив на мене чудне вражіння—мені стало скучно, немов виїхав хтось непокійний, але інтересний і дорогий. Я знав, що так кінчить ся, хотів навіть того, але все таки було чогось обидно і сумно.

Я так і написав Якимови, але від його ніякої відповіді не дістав, тільки Ліна прислала картку й підписала ся не „Довбня“, як раніще, а „Чепурківська“. Я довго дивив ся на ту картку і, памятаю, голосно сказав: „Ну, принаймні, кінець експериментам“.

Минуло ще місяців три. Італія почала вже надокучати мені. Вона походить на своїх женщин, пишна, знойна, але одноманітна. Вона завжди посміхаєть ся, а в сьому є щось глуповате. Мені надокучила злодійкуватість італ'янських крамарів, які обседають форестера, як комарі; надокучило вічне літо, апельсини, лімони, декоративна природа з при-

служливо розставленими скрізь лавами для спочинку. Німці і Англичане з бедекерами в руках і клопотливістю в очах наганяли на мене таке чуття, що хотілось іноді сісти на тротуар і, пацаючи ногами, заплакати.

Приходу весни я не помітив: Італьянський клімат не знає зимньої туги за весняним цвітом. І тому я скучав за духом розталого снігу, за жовто-зеленою травичкою під тинами, де гріє сонце. Я скучав за вечірніми приморозками, коли зорі на небі великі, чіткі і хочеться од невідомої радости насунуть городовику на самий ніс його „хвормену фуражку“.

Одним словом, у мене почала ся *nostalgie*, нудьга за рідним краєм.

І от в таку пору я дістав від Якима листа такого змісту:

„Мій любий маестро! Маю до тебе прохання. Коли ти досить надихав ся італьянською природою, яку вже почав так рішуче лаяти в своїх листах, то приїзжай на Україну. Мені потрібна твоя поміч. Серйозно говорю: я дуже тебе потребую. Щоб ти уважніше поставив ся до моїх слів, скажу, що маєш мені допомогти залатати тріщину в моєму „будинкові“. Страшного нічого нема, але латать треба швидче. Приїзжай голубе. Як що згода, телеграфуй, коли виїдеш. Настрій не важний, тому й не пишу більш нічого. Чекаю телеграми. Цілую. Яким“.

Справа, видно, була серйозна, раз Яким звернув ся з проханням допомогти. Та ще так негайно треба було одповісти.

Я поставив зараз-ж їхати і зараз же зателеграфував про се Якимові.

І от я умитий, але зтомлений дорогою сижу в ідальні Чепурківських. На столі, застеленому чистою, дорогою скатіртю горить лампа і стоять наїдки, а за самоваром сидить Ліна й розливає чай. Яким то ходить по хаті, то сіда і ди-

вить ся на мене блискучими ласкавими очима. Іноді він устає, немов випадково підходить до мене, й жартливо обнімає мене. Але та випадковість і жартливість так недобре зроблені, що мені в грудях підіймаєть ся гаряче чуття зворушення й жалости до його.

Балакали ми, як звичайно, в таких випадках, незв'язно, занадто весело, одривисто. Чи від втоми, чи од вражінь рідної обстанови у мене боліла голова і я дуже конфузив ся. Але, не дивлячись на се, побачив дещо, чого раніше не було. Перш усього, було помітно, що Ліна одяглась спеціально для мене. Я не міг би сказати, в чому саме те виявлялось, але якось почувалось, що вона перед моїм приїздом стояла перед дзеркалом і оглядала себе зо всіх боків. На крилах носа, наприклад, легесеньким порошком лежала пудра. Краватка була дуже чепурно зав'язана і зачіска, очевидно, зроблена була недавно перед сим.

Була іще одна риса. Говорячи чи до мене чи до Якима, вона вже не дивилась на його так як рік тому назад. Часом вона кликала його до себе, поправляла йому краватку чи зачіску і цілувала. Раніше вона ніколи не цілувала його ні при кому.

Змінилось щось і в поведженню з прислугою. Тоді Ліна дозволяла говорити на себе тільки „Олена Івановна“, а тепер нічого не мала проти коли їй покоївка говорила „пані“. І покоївка була инша, одягнена як гімназистка, з видресірованими рухами і холодним лицем. Сміхушки Даші не було вже.

Обстановка теж стала иншою. Прості стільці зникли, тепер я сидів на стільці з високою, дуже рівною спинкою. На підлозі лежав килим, кидались в очі поважні портери. Все стало хазяйновитіще, сталіще. Сама Ліна здавалась певнішою в своїх рухах, не було колишньої напруженности, а Яким робив вражіння чоловіка, якому ніколи виспатись і причепуритись. Щось зачучверене було в його не так фігурі, як у виразі лица, голоса, очей.

Вони очевидно, не помічали сеї зміни в собі, як не помічають люди зморшок у себе на лиці, які приходять одна по одній, непомітно, потрохи і міняють все лице.

Я говорив, слухав, придивляв ся, і старав ся, як і всю дорогу, угадати, де саме у них зробила ся тріщина. Я її не бачив. Все було спокійно, почувалась твердість становища, кожний предмет, кожне слово, почування були на своєму місці.

— Ну, голубе, може ти спочинеш трохи?—запропонував мені Яким.

Мені почула ся в його голосі якась инша нота і я поспішив згодитись.

Він одвів мене у свій кабінет, примусив лягти на канапу, заставив лампу книжкою, а потім заходив по хаті.

Я чув, що він зараз почне говорити про тріщину, чув се по його мовчанню, по нерівній ході, по поглядах на мене.

Голова мені боліла, в ушах стояв ритмичний грюкіт поїзда, безв'язно миготіли обривки розмови за столом. Але увага моя була натягнута, як парус.

Яким зупинив ся коло груби, спер ся об неї спиною, помовчав і заговорив.

І дійсно заговорив про „тріщину“. Вона-ж була ось в чому.

Останніми часами Ліна трохи змінила ся. Вона стала спокійніша й навіть трохи холодніша з ним, з Якимом.

(Тут Яким виняв цигарку, уважно постукав мундштуком об портсігар і закурив).

Крім того в часи інтимних балачок вона іноді зачинає розмови про других мужчин, цікавить ся деякими подробицями полового життя, взагалі виявляє інтерес до такого, про що раніше ніколи не думала. Звичайно се буває у багатьох жінок, особливо у незанятих, у яких багато вільного часу і відсутність інших інтересів.

(Я почервонів і серце мені чогось замерло. Але було темно, Яким стояв далеко від мене).

Потім Ліна почала тепер більше бувати в гостях і приймати гостей у себе. Се заважає. Чоловік за день стомить ся по судах, хотілось би спочинути, а тут гості, співи, скрипки, вечері.

І нарешті...

(Яким зробив паузу, подивив ся собі під ноги і з усилом заговорив далі).

І нарешті, Ліна здаєть ся, фліртує з Калмиковим, (се той офіцер, з яким ми колись їздили на човні). Він грає на скрипці, а Ліна акомпанує. Вона, звичайно, не помічає того що фліртує, се виходить непомітно. Але той флірт кінчить ся, розумієть ся, тим, чим завжди кінчаєть ся, — вона йому віддаєть ся, віддаєть ся випадково, свідомо не бажаючи того. За се вона буде каятись, мучитись, за се возненавидить його, Якіма, і сим зв'яже себе з Калмиковим. Потім ввійде в смак злочинности і буде обманювать уже свідомо і з інтересом. Се буде заповнювати її життя. Далі Калмикова змінить другий, потім третій. І вийде звичайна історія, яка буває по всіх так званих „порядних сім'ях“ адвокатів, професорів, лікарів, офіцерів, чиновників.

Я лежав непорушно. За дверима кабінету, в їдальні дрібно і м'яко ходили чийсь ноги. Очевидно, прибірав хтось з столу; то, мабуть, була покоївка, але мені чогось уявлялась фігура Ліни, повніща й спокійнища, ніж рік тому назад.

Яким знову зробив паузу. Я мовчав, — тепер мені здавалось, що весь час з того моменту, як прийшов той лист від Якіма, я уявляв собі тріщину іменно в сьому роді. В чому іншому вона могла бути?

Яким помалу пройшов по хаті і зупинив ся коло столу. Лямпа заграла на його ланцюжку від годинника. Се був подарунок Ліни. Він весь був з рук, які нерозривно стискали одна одну. Мені згадались її очі, коли вона дарувала Якимови сей ланцюжок, вони тоді як руки сі, нерозривно спілітались з його очима. А тепер?.. На його місці, я зір-

вав би з себе той ланцюжок, пошматував би його і викинув на смітник.

Я раптом сів на каналі і з несподоіваною для себе злістю до Ліни різко спитав:

— Як же се так сталось. Значить вона вже не любить тебе ?

Яким дріжачою рукою поправив на лямпі абажура і знов одійшов до груби. Одповів він мені не зразу.

— Я сього не сказав би — нарешті глухо, як мені почулось промовив він — Вона любить... Але...

Тут він хутко підійшов до каналі, сів поруч зо мною й живіще заговорив якимсь не то винуватим не то прохаючим голосом:

— Бачиш, голубчику... Тільки ти вислухай мене спокійно... От я чую по твоєму голосу, що ти вже готовий обвинуватити її. Вини тут... Чекай, Васю, чекай... Вини тут нічиєї нема. На віщо зараз винуватити ? У всякому разі, хто з нас більше винний ? Вона чи я ? Я, тільки я ! О, ні, не тим, що я зражував її. Я не зражував. Звичайно, тільки в сьому бачать вину. Взагалі, раз вона шукає, хоче чогось иншого, що се значить ? Ну, скажи, як по твоєму, що се може значить ? Ну ?

Він немов з жадністю чекав від мене відповіді. Видно було, що йому хотілось її в якомусь певному роді. Але яка могла тут бути инша відповідь, крім одної ? І через те я сказав :

— Я не розумію твого питання...

— Ет, Господи! Ну, що може значить той факт, що вона, скажемо, починає фліртувати з другими, що тайно цікавиться з другими мужчинами, що їздить в гості і так далі? Що?

„Те, що вона сволоч! Не любить тебе!“ — хотілось мені крикнути з незрозумілою до неї злостью, але я тільки стиснув плечами й проговорив:

— Не знаю.

— А, не знаєш... Ну, що звичайно говорить? Що вона

вже. більше мене не любить, що любить Калмикова. Правда? Правда?

Мені ніяково і разом з тим цікаво було дивитись на якусь хитрість в його напружених очах і посмішці.

— Ну, скажемо, правда — знехотя проговорив я.

Яким тихо й торжествуюче засміяв ся.

— Ну, так я тобі слажу, що се неправда. Неправда! — гаряче й серйозно сказав він і встав. — Діло не в тому. Ви всі нічого не розумієте...

(Хто то „всі“, Господь його знав!).

— ...Любов тут ні при чому. Любов. Що таке, нарешті ся любов? Се рідність інтересів, думання, симпатія характерів, темпераментів і так далі. Яка може бути у неї рідність з Калмиковим? Ну, ти подумай, уяви собі сю порожню глупу гарну ляльку. Ну? Ха-ха-ха!! Смішно просто... Тут діло не в тому. Любов залишім, залишім любов, се занадто багато для сього... йолопа... Тут от що...

Яким хапливо виняв цигарку і знов закурив. Видно було, що ним опанувала гарячка. Я таким рідко його бачив. Руки йому дріжали, сірники ламались, він то кидав закуривати, то знов брав ся до сірників. І весь час говорив:

— Тут ось що. Ти слухай... Коли треба вунуватого, то се я... Я винен. Раз вона хоче чогось, десть у другому місці, значить, вона не має того у мене. Думка проста. Коли-б вона була цілком задоволена, вона-б не хотіла. Так чи ні? Га?

І знов мені здалось, що крізь його упевненість прогляда чекання якоїсь іншої відповіді, ніж та, на яку він наштотхував мене.

Я з упертости і якоїсь досади одповів:

— Так.

Яким на мент, коротюсенький мент, спинив ся, немов не ждав такої відповіді від мене, але зараз же ще з більшим запалом заговорив.

— Правда? Добре? Чекай тепер. Значить, що виходить? Що вона чогось... Підожди, у мене трохи думки... той... Так!

Значить, я її в чомусь не задовольняю. І вона шукає того скажем у Калмикова. Але чого? Я люблю її. Всяке її бажанне — закон для мене. Все, що в моїх силах я роблю, щоб їй було радісно. Важко стало займатись юридистикою, — кинь не треба. Ні тут інше. Я буду говорити з тобою отверто. Не до церемоній тепер. Чого вона шукає?... Як на мужчину вона не може на мене нарікати... Але тут інша річ. Тут розумієш, я тобі скажу цілком іншу річ. Тут закон різноманітності. Розумієш? Закон! Необхідний, немену-чий закон.

Яким декільки раз поспішно сильно затагнув ся немов спішив кудись і кинув цигарку в куток.

— Ти розумієш сей закон? Ні?

Признаюсь, я не розумів ніяких законів, розуміючи тільки, що чоловік зо всіх сил бється в сітці, яка заплутала його.

— Ну, так я тобі поясню. Се той самий закон, що примушує міняти моди, що тягне випивати, грати в карти і взагалі міняти свої переживання. От се який закон. Так, так, голубе! І от звідси й ся полова цікавить. Та ти знаєш, що таке цікавить? Се серце, серйозна сила! Скажем, молода дівчина вийшла заміж. Ми, мужчины, швидче можемо бути „вірними“, ми знали до жінки багато женщин і нас не мучить цікавість А таку молоду дівчину? Обовязково мусить цікавитись, „а як люблять інші мужчины?“ Будь вона найморальніша, а така цікавість мусить бути у неї, і інші ту цікавість доводять до кінця, а деякі чи від страху, чи від чого іншого не доводять... Але сього не розуміють і з таких дурниць, власне кажучи, виходять драми. От, наприклад, зараз у нас з Ліною. Вона дуже порядна, чесна, хороша людина, я теж не цілковитий сукин син, а от дивись зненавидим одне одного. А чого? Того, що її цікавить, як люблять інші мужчины. Се-ж дурниця, розумієш ти, дурниця, а от уже й тепер я почуваю якусь натягнутість між нами. Вона знає, що її цікавість „злочинна“, що сього не

можна, що се заборонено і вже (несвідомо, несвідомо се все!) і вже почуває, що їй треба ховатись від мене, обманювати мене, маскувати себе. Я теж повинен би мати до неї ворожість, хитрити і так далі. А се до чого могло би привести? До того, що проста, цілком зрозуміла цікавість її і тільки цікавість, набрала-б характеру чогось більшого, значного. Розумієш? Розумієш ти, яка може вийти штука з такої дурниці? Га?

Я слухав його з більшим і більшим непорозумінням. Я бачив, що все се він не мало передумав і склав у якусь свою систему, тільки до чого вона могла прийти, не міг передбачати. Але ясно одне—тут пахне знов якимсь експериментом, болючим, горячковим експериментом. Тут уже не папір або гній жуватиме чоловік, а гаряче залізо.

— Чекай — сказав я. — Я з тобою, перш усього, не зжуюсь, що цікавість... грає таку велику роль...

(Яким стрепенув ся).

— Чекай! Ну, хай навіть так. Але я не розумію, як ти відносиш ся до сього...

— Я? — скрикнув Яким. — Я відношусь просто. Навіть не просто, бо тут... Ну, добре. Я так відношусь. Перш усього, щоб не було ніяких хитрощів, обманів, натягнутости, ненависти, які звідти виходять. Розумієш? Ось як я відношусь. І Ліна знає про се.

Він раптом замовк. Знов рука його потягнулась у кишеню і витягла портсігар; пальці часто дріжали.

— Ну? — з усилом спитав я.

— Що „ну“?

Мені було ніяково, тяжко дивитись на його. І через те я занадто різко й грубо сказав:

— Значить, Ліна, вже задовольнила свою цікавість?

Яким хутко закрит портсігар.

— Як так?!

В голосі його прозвучав раптовий страх.

— Вибачай, я не зрозумів — змішав ся я. — Мені зда-

ло ся, що ти... що Ліна вже знає про твоє відношення до... сього всього... І значить...

Яким знов одчинив портеігар.

— Вона знає, промовив він спокійніше. — Але не вірить?

— Як не вірить?

— Не вірить, що се в мене серйозно. Взагалі, ми трохи тепер розходимось в поглядах на деякі речі. Вона, наприклад, вважає за злочинство зраду мені, при яких би обставинах то не було. І думає, що й я так думаю. А як говорю инакше, то хитрю, або просто теоретизую. От бачиш: уже тут починаєть ся недовіре, хитрість. Ні за що не вірить і через се, щоб замаскувать свою цікавість, пускаєть ся на всякі хитрощі. А як би повірила, нічого подібного не було-б... І от власне вся штука в тому, щоб вона повірила. А повірить вона тільки фактам, ділові. Розумієш?

— Се-б-то що? Що як вона... віддасть ся Калмикову, то ти нічого не матимеш проти.

— Так—криво посміхнув ся Яким, дивлячись прямо мені в лице.

Я похилив голову. Що міг я йому сказати, порадити? Я міг би притулити до себе сю змучену, дурну голову і поцілувати його криву посмішку. Але йому не те було потрібно.

— І от я так і хочу зробити — раптом тихо зачав знову Яким.

Я підвів лице до його.

— Я хочу так зробити, щоб вона віддалась Калмикову і заспокоїла свою цікавість. Але зроблю се так, щоб вона і він знали, що мені про се відомо, що се з моєї згоди, що я сьому не надаю великої ваги... Тоді у неї буде тільки задоволення своєї цікавості і більше нічого. Ні обманювати, ні ховатись від мене, ні каятись, мучитись—нічого не треба...

Я знов похилив ся. Яким замовк. В ідальні вже було тихо. Я чув, як Яким виняв сірнички і як вони перово здригувались в його руках.

Мовчати було тяжко. Не дивлячись на Якіма, я сказав:
— Невже нема иншого способу?

Але сам почув, що сказав се „так собі“, аби щось сказати.

— А який? Ну, скажи — проговорив Яким.

Я мовчав. Голова моя була тяжка від утоми, розмова лягла важким гнітучим чуттєм на серце, мозок не рухав ся.

— Иншого способу нема — глибоко зітхнув Яким. — Я думав. Виїхати? •Все одно. Не Калмиков, так другий. Слідкувати? Ловити? Не можу. Як би ми не любили одно одного, коли-б не було сеї рідности, ну, розійшлись і кінець. А то-ж... Скоритись і носити мовчки роги, як роблять порядні чоловіки? Не поможе. Суті, розумієш, суті не викоренить з неї, духа ворожости, злочинности, нещирости. Чи віддасть ся вона, чи ні, не в тому річ. Не в факті, а в настроях, в не свободі наших відносин. От де тріщина! От що я хочу знищити.

Я не знав, що сказати. Мені в той мент навіть здало ся, що се дійсно, найкращий спосіб. Але в чому-ж моя поміч могла бути?

— Твоя поміч?..

Яким трохи замняв ся.

— Бачиш... Твоя поміч ось в чому... Я се зробив би й раніще та... Розумієш, я хочу так зробити. Я удам, що виїзжаю на місяць в Москву. І ніби виїду. Я вже так устроїв, що посилатиму в Москву листа, а звідти їх пересилатимуть Ліні. А сам, розумієш, житиму тут. Коли мене не буде, їй легше буде зробити. Ну, от... А ти... Я хотів би жити з тобою... Мені самому тепер трудно. Погано сплю і взагалі, знаєш, якось лучче. А ти б ходив до Ліни і дивив ся. Шпіком був би, ха!.. Розумієш? І як би, значить, щось там у них..., ти був би свідком, що я все знав... Словом, так сказати, більш моральна, розумієш, поміч. Га?.. Можеш?

Роль шпика мене кольнула, але я нічого не сказав і згодив ся. Яким навіть не подякував і не виявив особливого

задоволення, у його ні на хвилину не було сумніву, що я одмовляюсь.

Після сього якимось одразу затих. Підняття його упало, лице стало зтомленим, млявим, очі весь час задумувались. Підібравши брови до гори, він дивився в світло лямпи і, здавалось, мовчки з чогось дивувався.

На другий день ми наняли мені кімнату. Се був невеличкий pokій з ліжком і канапкою. На ліжку мав спати я, а Яким, як менший ростом, на канапці.

В той же день я й переїхав. Ліна мене умовляла лишитись у них ще кілька днів, але я подякував і одмовився. Одмовився, не дивлячись на те, що вона дивилася на мене поглядом трошки довшим, ніж то треба. Чи то мені так уже здавалося тоді? Дуже може бути. Мені тоді ввижалося в ній багато такого, чого напевне в ній не було. Так, наприклад, стискаючи її руку, я почував, що вона дуже міцно відповідає. Дивлячись на її посмішку, я думав, що вона занадто привітно посміхається. Кожний її рух викликав у мені щось грішне, хвилюючи і разом з тим глибоко соромляче й дратуюче.

Тому я з щирою рішучістю одмовився лишитись у них ще на кілька днів. Але через те ж саме — завдання, яке поклав на мене Яким, було для мене ще тяжче.

Але що було робити? Сказати все Якимови? Сказати про те, як вона лукаво посміхалася до мене з балкону й промовчала про се перед ним, своїм нареченим і мужем?

Я рішив сумлінно виконати свою роль і одійти від них, — Бог з ними — хай самі будують свій будинок, — я не можу мати в його місця.

Яким „виїхав в Москву“. Ми його провозжали на вокзалі, махали йому капелюхами й хусточками, а він з білетом до першої станції в кишені відповідав нам. З нами був і Калмиков. Се парикмахерська модель в офіцерському мун-

дирі викликала в мені таку ненависть, що я весь час бліднів і старався не дивитись на його. А Яким ще поцілувався з ним!

Того ж вечора ми сиділи у мене в хатинці й пили чай. На столі стояв зеленявий самовар з нежитю і одбитими вухами. Вугілля з його падало у воду і шипіло; шклянки були череваті й матові від старости, ковбаса тверда й висхла, як стара дівка. Але нам було весело. Яким згадував студентські часи і „приставляв“ професорів, партійних товаришів, педелів.

Спати лягли ми пізно. Але, погасивши лампу, лежали в постелях і говорили до самого ранку. Говорили про все, що випадково приходило в голову, тільки, про те, що невідлазно сиділо там у кожного, мовчали. Та й що говорити? Сказано все. Тепер треба чекати й дивитись.

І ми стали чекати. На другий же день по „виїзді“ Якими я пішов увечері до Ліни. Мені не хотілось іти, але я бачив, що Яким чекає сього від мене і мусів скоритись.

Ліна була сама. Очевидно, вона ждала, що я прийду, бо зараз же запитала, чому я запізнився. Я аж здивувався — неначе ми умовлялись, що я прийду. Але все таки її питання зкалмутило мою кров, мої думки, мої наміри. Не було сумніву, що вона чекала мене, бо знов зачіска була свіжа і на підборідю біліла пудра. І було таке щось непереможне ваблюче в ній, в сій пудрі, в м'яких жіночих лініях її тіла, в яскраво-червоних вохких губах, що я виразно почував як п'яніють мені очі!

Ми весь час говорили про Якими, ми не одривались від його, хвалили його, любовались з його, ми навипередки одшукували в йому найкращі риси, ідейність, естетичний смак, талановитість. Тут же ми рішили послати йому картку, на якій вона написала: „Уже скучила за тобою. Ти завіз з собою весь зміст мого життя. Пиши швидче вертай хоч трохи мені мене“.

Коли я відходив, прислуга вже спала і Ліна сама одчи-

няла мені двері. Знімаючи ланцюжок, вона зачепила рукою за мою руку і я проти волі, — сам не знаю як — взяв її пальці, міцно стиснув і підніс до уст. Вона не одірвала їх, а тільки по волі потягнула й прошепотіла:

— Не треба...

Коли я вийшов на улицу дихнув свіжим духом весняної чистої ночі, мені стало безмірно тужно. Стало жалко і тої жінчини, що лишилась там за дверима, і Якіма, що ждав мене, і себе, який так подло, так мерзотно „помогав“ йому.

Я тяжко поволік ся додому. Яким, дійсно, ждав мене. Він купив собі насіння і лежучи на каналі лускав його. Навкруги купами валялись сіренькі лушпайки, схожі на стоніг.

Підходячи до свого дому, я думав, що Яким зразу все побачить по мені і не треба буде брехати. Але коли я почав говорити, то сам собі дивувався, як природно і ловко брехав. Ліна була зтомлена, скучна, весь час говорила про його, Якіма, і, видно, розлука на неї вплинула дуже тяжко. Так що, здається, се буде найкращим ліком проти її фліртів з всякими Калмиковими. На доказ я дав йому картку, яку вона дала мені кинути в поштову скриньку. Прочитавши її, Яким одвернув ся і довго лежав лицем до стіни. Мені стало невимовно боляче і соромно; я помітив, як за щасливою посмішкою на губах в очах його виступали сльози. У Якіма сльози! Скільки ж він мусів тут на сій каналці, лускаючи насіння, передумати цілком протилежного тому, що я йому сказав!

Я звісно рішив ходити рідше до Ліни, щоб там не говорив Яким і поводитись з нею так, щоб не було більше сеї муки сорому й огиди за себе.

Але рішити легше, ніж робити рішене. На другий день Яким весь ранок і пополудне писав листа (очевидно до Ліни),

а ввечері сам звернув ся до мене з проханням піти провідати „соломяну“ вдову. Я одмовив ся, пославшась на те, що обіщав бути сьогодні у Сердюкових. Яким скорив ся, а я цілий вечір сидів над Дніпром, дивив ся на вогні садів, на жовті рухливі точки човнів у низу, слухав музику і не міг виплутатись з сітки думок, які заснували мій мозок. Яким уже спав, як я прийшов. Але на третій день я мусів піти до Ліни, коли не хотів викликати підозріння у Якіма.

Ліна знов була сама. Але вже, видно, не ждала мене. Стрінула мене привітно, ласкаво, спитала, чому не зайшов учора, дала чаю, заграла щось сумне на піаніно, поговорила про Італію, мої роботи, наміри. На мене дивилась просто, посміхалась байдуже, про Якіма не заговорила ні разу. Моя напружена рішучість вперлась в розчиняні двері. І проти волі я з досадою запитував сам себе: „що з нею?“ Якийсь сум в очах, тихість, іноді оповідає невпопад, про Якіма ні слова. Тільки раз спитала скільки днів іде лист до Москви. А коли я сам завів розмову про Якіма, вона трошки почервоніла і в очіці її виступило те, що я бачив торік, коли приходив до них і, не заставши Якіма, балакав з нею про його. Вона сумувала за Якимом. От і розбери!

Виходячи від неї в той вечір, я вже не мав у серці туги й сорому і додому йшов упевнено й сміло. Але в мені десь далеко нив сум.

Яким насіння не лускав. Він сидів за книжками й працював. А після мого відчиту не одвернув ся до стіни, а сильно й бодро потягнув ся, засміяв ся і сказав, що вже скучив за домом.

Спав він у ту ніч так, що хозяйка два рази стукала в двері й з образою в голосі прохала не храпти „так чудовищно“.

Але то була остання ніч, коли він спав добре. Днів через два я знов пішов до Ліни і застав у неї Калмикова.

Повернувшись додому, я нічого особливого не міг сказати Якимові про їх поводження між собою. Він весь час підставляв їй стільці, хапливо, як опечений піднімав з підлоги хусточку, угодливо посміхався і дивився на неї так уважно і глибокодумно, неначе вона йому за кожним словом говорила нечувані істини. Правда до мене вони звертались рідко і, очевидно, нічого не мали б проти, як би мене й зовсім з ними не було. Але се для Якіма не могло бути цікавим.

Більше ж нічого я не міг йому сказати. А тим часом він уже не храпів так „чудовищно“, як ту ніч. Часто курив у ночі, кашляв і іноді зітхав.

А на другий день не просив піти до Ліни, не сидів за книжками, а десь блукав увесь вечір.

Я сам почав ходити до неї. Вона приймала мене привітно іноді весело, іноді неухважно і знов багато і з захопленням говорила про Якіма. Часом приходив з скрипкою Калмиков і вони грали. Я сидів у темному кутку і нанизував у мозок думу за думою. А коли вони переставали грати й Ліна дивилася блискучими, гарячими очима на офіцера, мені ставало ніяково, тоскно і я швидко прощався.

Яким уже по моему лицю бачив все, що я мав сказати й багато не розпитував мене. Він тільки потирив руки, сміявся сухим, „веселим“ сміхом і казав, що значить, скоро кінець, що треба б тільки їх підігнати, бо скучно так жити, — чоловік уже одвик од студентського життя і спати так довго на каналці не дуже приємно. Я в такі хвилини старався не дивитись на його.

Але кінець не настував. Яким уже почав сердитись. Він зхуд, змарнів, нічого не їв, пив тільки цілий день чай і безперестанку курив папироси, обкладаючи недокурками блюдечка. Вдень він нікуди не виходив, бо боявся зустрінутись з знайомими, а ввечері ходив по темних улицах і вертався до дому змучений. Вночі не спав, пояснюючи без-

сонницю тим, що занадто багато ходив увечері й перетомив ся. Я радив йому ходити трошки менше і теж не спав. Так ми й лежали обое, не балакаючи й не сплючи. Іноді Яким діставав з Москви листи від Ліни і де які читав мені. В тих листах було багато ніжності туги за ним, Якимом і прохання швидче вернутись. А в останніх були й дебати з ним. Він їй писав (як розповідав мені) щоб вона не насилувала себе, щоб брала те, до чого її тягне. А вона з гнівом відповідала, що його поради цинічні й до того їй гидкі, що коли він не перестане писати подібне, то вона йому зовсім не відповідатиме.

Після таких листів Яким ще більше кури́в і пив холодний, бурий чай. А іноді шпурляв листом об канапу і говорив:

— Ну, якого вони біса воловодять ся!! Фу, ідіоти. Умова ж ідеальна: чоловіка три тижні немає, цікавість, добра їжа, темперамент... Сама ж мучить ся, бреше, кривить душою. Для чого? Ах, щоб вас чорт забрав. І той дурень... А ще офіцер називається, такої маленької пакости зробити не може!..

Я нахилив голову до книжки й мовчав. Я не міг йому дати тої відповіді, якої він чекав од мене. Коли вони „воловодять ся“ з кінцем, то, у всякому разі не через те, що не хотять його.

Не дочекавшись від мене ні звука, Яким брав капелюх і виходив. Йому треба було ходити. Погано тільки, що він почав ходити побіля своєї квартири. Він міг там зустрічатися з самою Ліною.

А я теж ходив по хаті і думав, коли буде всьому сьому кінець. Я нічого не робив, гроші мої кінчали ся, настрій весь час напружено-чекаючий, чадний, безладний. Я навіть не помічав весни, яка цвіла, співала, цілувалася, мліла за моїм вікном. Який би не був кінець, аби вже прийшов.

І він таки прийшов.

Раз увечері досить ще рано прибіг додому Яким. Вигляд його був трохи відмінний від звичайного. Очі горячково блищали, голос піднятий. Такий вигляд буває у людини, яка поставила на карту послідню ставку.

— Я зустрів Калмикова!—кинувши капелюх у миску уми-
вальника, крикнув Яким, тільки увійшов у хату.

Я вражено подивився на його.

— Як Калмикова? Якого Калмикова?!

— Того, що жив у шіснадцятomu віці і написав „історію алхімії“. Знаєш? От-той самий!.. Ха-ха-ха!

— Та кинь глуші жарти—розсердився я. Ти серйозно?

— Найсерйозніше. Чекай. Слухай. Мало того, що зустрів, я балакав з ним!.. Налий мені чаю, та міцніше... І слухай далі. Мало того, що балакав, а про що балакав!..

Яким підморгнув і зареготав, як чоловік, котрий підвів ловку штуку. І зараз же хапливо скинув піджак, витер ним лице, зірвав з себе мокрий комірчик і сів.

— Балакав про Ліну. Розумієш? Вони ще не дійшли до точки. Я се зараз побачив... Се видно моментально. Тут, брат, психологія. Підлий ще чаю, та міцніше! Душно, чорт би його побрав. Правда, ми трошки з ним випили. На вулиці, розумієш, не зручно було балакати і ми зайшли в ресторанчик. Він чудесний хлопець. Їй богу! Правда, він по своєму все пояснив. Хай, ха-ха-ха!.. Мені то неважно. Розумієш, я йому дав зрозуміти що нічого не матиму проти, коли він щось там матиме з Ліною, що се буде навіть для мене добре, бо я сам завів тут інтрижку і того навіть сю комедію учинив з відїздом. Він повірив, падлюка, посмілювався, почав мене хльоскати по плечі, взагалі подружились. Розумієш, поете? Тепер піде діло. Він їй скаже потім, що я сам йому пропонував і у мене буде найкращий доказ, що я їй не хочу нічого заборонять. Правда? Який же, чорт його бери, може бути ще ліпший доказ, коли муж сам просить любовника взяти його жінку. Ха-ха-ха!.. Луччого доказу не

треба. А тоді, моя Лінка, у вас не буде приводу робити з сього таємниць, злочинств,—ваща цікавість заспокоїть ся і ми залатаємо нашу тріщинку... Ех, шкода, що не купив алкоголізму, випили б ми з тобою, поете, за тріщинку, за наші безсонні ночі. Не спиш же, сволоч, га? Мучу я тебе? А признай ся і ти думаєш, що я ревную, правда думаєш? Брешеш, каналія, думаєш, я знаю. Ну, так от тобі чесне моє слово, не ревную. Люблю її до головокруження, до того, що... Ну, та плювать. Все буде добре, се—факт, а все останнє дурниця...

Я вже не слухав його і старав ся збагнути собі, які можуть бути наслідки сеї очевидно навмисної стрічі з Калмиковим. Вчинок, без всякого сумніву нерозсудливий, необережний горячковий. Хто його зна, що він з тою мерзотою в дійсности говорив. Правда, нічого такого не могло б вийти, офіцер усе ж таки мусить бути офіцером і не почне виявляти порядністи, мусить скористувати ся сітуацією. А проте, чорт його знає.

А Яким тим часом говорив, сміяв ся, пив чай, курив, бігав по хаті, і навіть співав.

Заснули ми під ранок.

Не знаю, скільки ми спали, як раптом я почув у хаті різкий крик. Росплющивши очі я побачив таку картину. Посеред хати стояв офіцер, Сергій Іванович Довбня, за ним Сидор Іванович Довбня, а проти них на канапі стоячи на колінах в одній сорочці Яким. У всіх лица були червоні, налиті злобою. У офіцерчика кашкет був одсунутий на потилицю, і прищуватий лобик блищав від поту.

— Ви—падлюка!—кричав Сергій Іванович простягнувши руку в білій рукавичці до Якіма—коли ви не будете стрілятись зо мною, я присягаюсь честю офіцера пристрелю вас як соб...

Скінчить він не встиг. З канапи зірвав ся білий вихор,

мигнули голі ноги, все се налетіло на Сергія Івановича і звалилось додолу. З під голих Якимових ніг судорожно забили ся і зашарпались ляковані, блискучі чоботи офіцера, хрип, стогін, рев. Сидор Іванович закричав, схопив за сорочку Якіма й почав тягнути в гору. Се мене привело в рух. Я підхоплений чудною бурею люті й ненависти зплигнув з ліжка, в один мент обняв педагога і з такою силою шпурнув його вбік, що він головою розченив двері і вивалився на хазяйку, покоївку й пожилця, які з переляканими пиками стояли там. Не памятаючи себе, я підбіг до Якіма витягнув за голову з під його офіцера, й поволік у двері. Яким, мабуть, учув що я хочу зробити, бо підхопив внука Марса за ноги і ми його викинули за поріг, де щось кричали Сидор Іванович, хазяйка, пожилці та ще якісь люди. Потім я хутко зачинив двері, замкнув їх на ключ і... тільки тоді опам'ятав ся. Що таке? Що трапилось?

До нас почали стукать, тарабанить кулаками, чув ся крик офіцерчика, погрози стрілять, рубать. Йому відповідало кілька голосів разом, згадувалась поліція, протокол.

Ми стояли в одних сорочках, тяжко дихали й слухали. У Якіма на губі була кров.

Нарешті затихло, пішли. Тоді я ліг знов, а Яким почав швидко мовчки одягатись.

— Та що тут трапилось? Ти мені скажеш!—вмить злісно й з невольним реготом вирвалось у мене.

Яким не сміючись, блідий й дріжачий від ненависти коротко оповів усе. Калмиков, очевидно розказав Ліні про стрічу й розмову з ним, з Якимом. Мабуть для того, щоб вона не боялась віддатись йому. Ліна зрозуміла се як бажання одкараскатись від неї, страшно образилась і кинулась до братів. Мабудь послали вчора в вечері за офіцером, а сьогодні вони прийшли викликать його на дуель. От і все.

— Ну, я йому покажу поганцю! Ні годі... Я з собаками церемонитись не буду. Добре! Хай дуель. Я тобі розсквашу

твою пустопорожню голову. Добре! Ти хочеш бути моїм секундантом?—раптом звернув ся Яким до мене.

Я хотів було щось сказати йому, але він з такою силою крикнув „Василю“, що я замовк.

— Ніяких балачок! Дуель. Принаймні хоч пулею знищу одного з мерзавців... О, падлюка! А ту... Їну, нічого!.. Плювати, тебе не треба в секунданти, ти нічого не тямиш у сьому!.. Я найду... Я їм покажу!..

Він схопив капелюха і вибіг з хати. Почув ся крик хазяйки, потім голос Якима і зтихло.

Я схопив ся з ліжка і почав горячково одягати ся. Треба моментально бігти до Ліни й за всяку ціну розстроїти сю божевільну дуель.

До мене влетіла хазяйка, але я її без церемонії випроводив за двері, заявив що завтра виїзжаю від неї, хай дасть мені спокій, і побіг до Ліни.

Там я застав Антоніну Серафимовну, крик, сльози, напухлі червоні очі, разгордіяш в хатах, чемодани, коши, розкидані сукні, білизну. Мене стріли таким вибухом злости, обурення, образ, що я аж остовпів. Зводник, шпик, запроданець. Я навмисно ходив, щоб підглядать, і переказував усе Якимови. Ми обидва склали сей план, мерзотний план, як затоптати в багно порядну жінчину і потім скористувати ся, щоб взяти розвод.

Я з десять раз одчиняв рота, щоб сказати, вияснити наш план, але від їхнього крику й вереску сам не чув свого голосу.

Аж коли я зібрав усю силу легких і, викрикнув, що має бути дуель, обидві зтикли. Очевидно, вони про се нічого не знали, брати їм не сказали про дуель. Ліна кинулась в плач, але вже иншого характеру, а Антоніна Серафимовна почала розпитувать, істерично затурбувалась, захи-

палась, стала умовлять Ліну їхати до Якіма, до Сергія Івановича і не дати відбутися „ще одному злочинству“.

— Ти все ж таки жона йому, їдь до його, їдь... Ой, Боже наш що ж се діється!..

Ліна, не перестаючи плакати почала одягатись. Сльози капали їй на руки, на сукню, на рукавички, які вона для якогось чорта неодмінно хотіла одягнути.

Ми домовились, що вона поїде до Сидора Івановича, а я до себе. І як тільки прийде додому Яким, зараз же сповіщу її. Вона прийде і зробить все, щоб одвернути біду.

— Але я жити з ним не буду! Не буду—повторяла вона, не можучи ніяк застібнути гудзиків на рукавичці.

А мені хотілось зідрати з неї ті прокляті рукавички, викинути їх у вікно й виволікти її на вулицю!

Нарешті ми вийшли. Антоніна Серафимовна лишалась тут, на випадок може хтось сюди наблизиться.

Ліна взяла одного звозника, а другого і ми поїхали в різні боки.

Всю дорогу додому я скажено думав, куди, до кого міг піти Яким. До Сердюкових? До Шпани? Ні, ті всі не підходять. З наших спільних знайомих ніхто не надавав собі на роль секунданта. Але до кого ж?

І от, пам'ятаю, я так був заглиблений у свої міркування, що не помітив коло нашого дому великої юрби народу. Цілої юрби не помітив. Тільки коли підійшов до своєї квартири й побачив розчинені настіж двері, військові мундіри в сінях, бліді лиця хазяйки, яка щось говорила чоловіку в золотім пенсне і похильців, що через плечі поліцейа зазирали у нашу кімнату,—тільки тоді я прийшов до себе. Прийшов і весь похолов. Тут щось сталося з Якимом.

Зобачивши мене, хазайка щось сказала чоловіку в пенсне, і хутко повернувшись з чимсь до мене, але я однихнув її, розштовхав похильців і протиснувся до дверей нашої кімнати.

Поліцай не пустив мене в середину. Але я й з порогу побачив те, що мені треба було.

На неприбраній моїй постілі лежав Яким. На білій подушці лице його здавалось виліпленим із синього воску. На лобі страшно червоніла невеличка рана, від якої по крилах носа з обох боків запекла ся смужка крові.

Він був мертвий. Його на улиці убив Сергій Іванович Довбня.

Я машинально поплентав ся до Дніпра. Там я сидів на кручі й ошелешено дивив ся у низ, де по блискучій поверхні річки, як водяні павучки, прудко рухались моторні човни. Головним моїм чуттєм було непорозуміння. Не жаль, не страх, а тяжке непорозуміння.

Яка рація була життю так випадково, так безглуздо кінчити з Якимом?..

Се ж було похоже на те, як якийсь чоловік ніс би в портфелі дуже важний для його винахід, на котрий поклав стільки сил та часу, і раптом провалившись в помийну яму, затонув би разом зі своїм винаходом. Безглуздо і глупо.

Я зовсім був готовий стати на бік Якіма.

Але коли я йшов додому, я вже розумів, що ніякого безглуздя, ніякої аналогії з помийною ямою не було, а навпаки була цілковита необхідність.

Як би Довбня не застрелив Якіма на улиці, то він би його вбив на дуелі. Як би дуель не одбулась, то його вбилизьби іншим способом, не зразу, а роками. Річ не в смерті, а в тому, що всі люблять жувати папір чи кінський гній (або як каже Яким „будувати будинок“) і коли до сього щось змушує, то люди такого експериментатора так чи инакше одпихують од себе. Се необхідно.

І все ж таки, прийшовши додому й не zasta вши уже на ліжку тіла мого бідного будівельника, я замкнув двері

й розридав ся. Але се могло бути й від втоми, а також від пережитих хвилювань.

Місяців через два Сергія Івановича Довбню судили і суд одноголосно виніс йому виправдучий присуд.

А ще через кілька місяців Олена Івановна Чепурківська вийшла заміж за поручика Калмикова.

Так кінчилась історія Якимового будинку.

Промінь сонця.

Поручик Сидоркевич ішов побіч взвода салдатів, подивлявся на двох „вольних“, яких оточували багнети рушниць, і неодступно думав одне й те саме: Чому той високий так покірно йде? Менший, коли його виводили з тюрми, кусав принаймні руки салдатів, лаявся не гірше самих салдатів, опирався, верещав. Йому мусіли зв'язати руки, затулити ганчіркою рота й бити прикладами в спину, щоб ішов.

Сього поручик Сидоркевич розумів і будучи на його місці, робив би те саме, а то ще й гірше. Але той, другий, чому він так байдуже корився всьому, що йому казали робити? Адже ж він знає, куди його ведуть; знає ж він, що це остання його ніч, що ніколи вже не буде для його нісих улиць, ні неба, ні людей, ні навіть багнетів рушниць.

Він це знає, а йде так само, як і всі, як і він, поручик Сидоркевич, який завтра ходитиме, позіхатиме, гратиме у корнета Сіпайлова в карти. Йому так само й холодно, як і всім, і спотикається так же, як і ті салдати, що ведуть його.

Вулиця кінчалася і від неї вилками розбігались дві інші улиці. Сидоркевич зупинив взвод і почав радитися з фельдфебелям Кирпою, куди звернути.

„Вольні“ також зупинилися. Менший щось, мабуть, зробив недозволене, бо круг його тісніше зтулилися салдати.

Високий же озирався і, очевидно теж шукав, кудю краще й ближче вийти в поле.

Світло лихтаря падало на його товсте заросле колючою щетиною лице і на тому лиці не було нічого особливого. Хіба що очі були якісь стоячі, застигли, хоч і рухались.

Такі очі поручик Сидоркевич часто бачив у товаришів—офіцерів, які напивалися до безпам'ятства.

Взяли наліво в темніщу уличку, й зачвакали по болоті. Уличка була узька та висока. Над нею, як волохаті гади, клубами повзли сірі хмари, на яких іноді блідою посмішкою танув світ захovanого місяця. Лихтарів не було,—чи погасили вже, бо було недалеко до світання, чи зовсім тут їх не світили,—і здавалося, що йшли якимсь довгим понурим коридором підземної каторги. Серед тиші заснулих будинків з сліпими вікнами тяжко й погрозово чвакав взвод салдат. Часами багнети стрічались у темі і тоді слизький дзвякіт порушував одноманітний такт салдацьких ніг.

Сидоркевич всю минулу ніч п'ячив, не спав і голова його була гаряча та хвора.

І через те, мабуть, він ніяк не міг витрусить з неї сеї цікавості до високого. Його непереможно тягнуло дивитись на чорну пляму капелюха, що ледве видно було серед лісу багнетів. Що під тим капелюхом тепер діється? Як він може так іти? Як можна не зробити ні одного руху протесту?! Худоба й та реве, пручається, коли чує, куди її ведуть. Незрозуміло.

Вийшли знов на іншу улицю. Тут так само було тихо й безлюдно, але світилися подекуди лихтарі, від яких падали на болото й калюжки плями зеленяво-жовтого світла. Фельдфебель щось крикнув з другого кінця і салдати зачвакали твердіше та ще більше в такт. Вступаючи в смугу лихтарів, багнети починали грати холодним блиском і вся маса ставала сірішою.

Високий що разу підводив голову і тупим п'яним по-

глядом дивився на світло, немов не розумів, що воно й для чого тут...

Иноді очі його сковзали по Сидоркевичу і тому робилося від цього якось моторошно й ніяково.

Щоб струснути з себе це почуття, поручик одвертав голову голосно викрикував команду.

Передмістє кінчилося. Лихтарі знов зникли; замість будинків стали тягнутись пустирі і довгі безкраї тини, які своєю рівністю й порожнечою прокладали в мозку довгі, гнітучі лінії туги й безнадійности.

І раптом на повороті бризнуло від невеличкого будиночка ярке, червоне світло. Здавалось на ганку хтось поклав велику жарину й роздмухував її. Під червоним лихтарем стояли темні постаті людей і від них чувся п'яний регіт, крик і жіноче хіхікання. На головах і плечах людських фігур хистко дріжало червоне світло.

Коли сіра, чвакаюча маса порівнялась з будиночком, крик і регіт зтихли. Люди замовкли й напруженими очима стали провожати страшну процесію.

Сидоркевич бачив, як високий знов тупо подивився на світло лихтаря, потім на людей, зупинився на розпущених косах дівчини в зеленому й байдуже знов похилив ся. Так наче він ішов не на ту гору, звідки не вертають ся, а на прохід в поле. Ніби завтра, чи позавтра, чи коли схоче, він може бачити і робити все, що йому захочеть ся.

Переїшли якийсь місток і вийшли в поле. Праворуч внизу важко човгала машина довгого заводу що світив вікнами, а вліво чорніло весняне, пухке поле.

Всі не могли поміститись на дорозі і через те салдати йшли ріллею, гублячи такт і спотикаючись, а ті двоє—по самій дорозі. І те, що салдати пішли ріллею, а „вони“ дорогою, приймалось всіма мовчки, як щось натуральне й обов'язкове. Тільки біля меншого йшло двоє салдат і часами підпиляли його в спину кулаками. З зав'язаним ротом

і низько насунутою шапкою він здавав ся раненим, якому розбито голову.

Високий же йшов трохи окремо. Ступав він твердо й рівно. Коли десь узяв ся вітер. Сидоркевич бачив, як високий підняв комір пальта і щільніше застібнув ся, а стрічаючи калюжі, обережно обминав їх і перескакував, щоб не забруднити ніг.

В полі хмари клубили ся вище і стало ясніще, хоч місяця так само не було видно. Вітер був холодний і злий. Він нервово, запихкано накидав ся на сірих людей і роздратовано свистів між багнетів. Потім, немов сам злякавшись, замовкав і прислухав ся. Але бачучи, що йому за те нічого не може бути знов налітав, задирав поли салдацьких шинелів і кидав в лице краплі дощу.

А рілля незримо пащила свіжим, повним наготовлених сил духом. Чорне лоно побожно готувалось дати нове життя. Хмари любовно клубились над ним.

А між хмарами й лоном землі хутко посувалася сіра маса людей, посувала ся серйозно, торжественно, заклопотана чимсь важним і необхідним, більш необхідним, ніж ся рілля, ніж сі хмари, ніж їхнє кохання. Ішли всі мовчки, ішли довго, так що здавалось, що повз завод проходили учора чи позавчора. Спускались в ярки, піднімали ся, знов спускались.

Коли прийшли до ліска, де дорога повертала у гору, Сидоркевич насторожено озирнув ся й закричав:

— Смирно! Сомкнись!

Салдати хапливо й мовчки збились в тіснїщу купу, оточивши дві чорні постаті арештантів.

Кущі тріщали під важкими чобітьми, багнети дзвюкали, часами хто небудь понуро лаяв ся.

Від схованого в хмарах місяця просівав ся ледве помітний світ і надавав кущам та деревам химерні й несподівані форми. Іноді здавалось, що попереду стоїть купа людей з наготовленими рушницями. Вони стоять ніби непо-

рушно, але зараз же кинуться вперед і загремлять вистріли.

Через те поручик Сидоркевич майже кожної хвилини покрикував на салдатів і не зводив очей з двох „вольних“. Але ті йшли так само, як і в полі,—нижчого підпихало двоє салдат, а вищий ішов сам, похиливши голову й нічим не цікавлючись.

Непомітно небо ставало сіріше й сіріше. Коли вийшли на гору, можна було вже бачити обличчя і пару від дихання спітнілих людей. Обличчя були зтомлені і як здавалося, Сидоркевичу немов розтерпані й винуваті. Особливо було щось в очах, не то злих, не то зляканих. І, головне, ніхто не дивився на „вольних“, хіба що скоса кине поглядом і швидко одведе очі вбік.

Коли піднялись на саму гору, по хмарах розлилася легка, ніжна рожева фарба. То десь зійшло сонце. На набухлих, мокрих вітах голих дерев з весняним, особливим писком пурхали якісь птички з довгими хвостами. Сі хвости хилитались то вгору, то вниз, наче птички от-от мали попадати з дерев.

Вітер зробився немов м'якше й ніжніше. Хотілось умитися соковитою росой, яка лежала на торішній жовтій і густій, як гриви буланих коней, траві.

— Смирно!—крикнув Сидоркевич. Наближалося місце, куди вони йшли.

Високий, чи зачув щось нове в голосі поручика, чи просто знепокоєний криком, підвів голову, зупинився й несподівано голосно й хрипло спитав:

— Ще далеко?

Але йому ніхто не одповів. Єфрейтор Заборний що йшов поруч з ним, злякано схопив його за руку й потягнув уперед. Але сам, не будучи певним, чи так зробив чи ні, озирнувшись з боязким питанням на лиці до офіцера. Сидоркевич ніби не помітивши озирання єфрейтора, одвернувся. Високий же знов віднісся до всього того байдуже.

Рожева фарба лягала на небо сміліше й густіше. Хмари

немов теж скинули з себе нічну сонливість і рухались бадьоро. Земля скрізь була чорна, насичена вільгостю і тут так само, як і в полі липла великими шматками до чоbit, так що приходилось иноді зупинятись і зчищати її з ніг. Високий теж ставав і зчищав. І коли він се робив, салдати старались не дивитись на його й на себе. Вони мовчки стояли й пступивши очі в землю, терпляче чекали.

Сидоркевичу теж було тяжко дивитись на нього і він в такі миноти виймав цигарку й старанно закурював її.

Серед рідких дерев і кущів заясніла попереду лощина. Там видно було людей і привязаних до дерев коней. Недалеко стояв чийсь екіпаж.

Салдати без команди ще більш підрівнялись, „сомкнулись“ і скося поглядали на офіцера, ловлячи очима кожний його рух. Так добрі коні водять ухами вбік строю кучера, хапаючи найменчий звук від його.

Фельдфебель Кирпа дрібненьким підтюпцем підбіг до Сидоркевича і щось запитливо прошепотів до його. Салдати всі скосили на їх очі.

Тільки „вольні“ нічого не помічали і йшли з похиленими головами. Очүтились вони лиш тоді, як зачулась команда „стой!“. Високий раптово підняв голову. Просто перед ними на фоні рожевого неба на другому боці лощини чірками й чорними лініями вирізувалась шибениця похожа на буку Т. А кроків за п'ять від неї стояла купка людей, воєнних і штатських, між якими кидалась в очі рясa священика.

Меньший вмить глухо замичав і забив ся в руках салдатів. Салдати зблідли, але держали його міцно й стріво-воженими, напруженими очима подивлялись на поручика.

Приказ був вести першим „нижчого“. Сидоркевич хитнув фельдфебелю і той чудним голосом, якого ніколи Сидоркевич не чув у його, звелів солдатам вести звязаного „вольного“.

Він не хотів іти, сей „вольний“. Тоді його взяли на

руки і понесли, стараючись не дати йому бити ногами по головах.

Сидоркевич одвернув ся. Він два рази був уже на вішанню, але не міг призвичаїтись. Йому ставало млосно, коліна підгинались і він міг би впасти, як би не одвертав ся.

Роблячи вигляд, що він слідкує за другим арештантом, офіцер повернув ся спиною до шибениці. Деякі з салдатів дивились у землю і стояли так непорушно, що як би їм поставити на голови посуд з водою, вони б її не схлюпнули. Але де котрі дивились в той бік, куди понесли меньшого. І по лицях сих салдат, як в дзеркалі, Сидоркевич міг бачити, що там робило ся.

Він перевів очі на високого. Сей стояв з похиленою головою. Капелью його був помнятий і в грязюці, очевидно, по дорозі упав десь з голови. Комір пальта вьяло облягав сірі неголені щоки. Між щетиною виднілись маленькі прищики на щоках. Губи часом ворушились неначе він жував щось. Іноді він якось судорожно підводив голову, хутко, на один мент, як діти в темну хату, зиркав у бік шибениці і знов похнюплював ся ще нижче. Значить, знав він, що дієть ся з товаришем, що має діяти ся з ним?

Салдати, що дивили ся, вмить якось вирівнялись. В очах їх Сидоркевич побачив той жах і млосність, що була у його перший раз. У єфрейтора Заборного одвисла нижня губа і ніс став такий білий, що Сидоркевичу стало страшно. Раптом Заборний хитнув ся і, пустивши з рук рушницю, криво упав на землю. До його підбігли товариші і одтягли його в бік, злякано поглядаючи на начальника.

Високий тупим, затуманеним поглядом подивив ся на Заборного, на салдат і зупинив ся на Сидоркевичу. І йому яскраво кинулась в очі мертвенність його лица. Се не було лице живої людини. Очі не були живими очима, вони нічого не бачили, вони помірали вже по дорозі, може вже в тюрмі почали мерти.

Високий помалу повернув голову туди, куди так витягнуто з блідими лицами нестримно дивились салдати.

І Сидоркевич побачив, що мертві очі немов наткнулись на вогонь. Вони поширились, страшно блиснули, голова шарпнулась назад, ніби хто штовхнув її долонею в лоб.

Офіцер інстинктивно вхопився рукою за кабур револьвера.

Але високий тільки ступив один крок назад, потім вперед, повів навкруги напів безумними очима і несподівано широко позіхнув. Плечі його зтруснулись від дрожі,—холода чи чого иншого. І він знов зтомлено похнюпився.

Він стояв тепер попереду всіх з похиленою головою й покірно чекав своєї черги.

Сидоркевич одважився й озирнувся. На шибениці висіло коротке тіло „вольного“. Рот був так само завязаний. На одній нозі чомусь не було черевика і біла непорушна висяча карпетка над землею робила морозяче вражіння. Коло його ніг щось хутко перебірав руками чоловік у червоній сорочці. Що він робив, Сидоркевич не встиг розібрати. Недалеко од чоловіка стояла купка з прокурора, жандармського полковника і священика. Сей стояв спиною і похорий був на стару даму в чорному пенюарі.

Сидоркевич почув, як йому стало душно і холодний піт тяжко виступив під козирьком картуза. Він поспішно одвернув ся до високого.

І раптом його вразила якась ніби зміна в лиці арештанта. Сірі товсті щоки стали немов твердішими, губи розкрилися, очі дивились з новим, незрозумілим Сидоркевичу, непокійним виразом. Вони напрямлені були кудись у бік шибениці, але не на саму її, се видно було. Офіцер повернув ся в ту сторону. І перед ним розгорнулася картина, яку він досі на помічав. Геть-геть на обрію, внизу за сією горою червоним полум'ям горіло небо. Далекий ліс вирисовувався чорною щотиною. З боку щотини упірався в

сиву пухку хмару невеличкий хрест якоїсь сільської церкви. Він був схожий на хрестики, що носять на шиї. Між горою й хрестиком чорними, блідо зеленими, жовтими рівнокутними смугами тягнулись поля. Їх косо перерізувала стожка річки, такоїж рожевої, як і небо. Віяло безмежним простором, широкою, буйною волею.

В сей мент хмари розірвались над обрієм і крізь них глянула така ніжна і чиста блакить неба, що Сидоркевичу тепло сколихнулись груди. Кінці хмар, як розігріте до білого залізо заіскрили ся світом сонця. Зараз воно випливе. Офіцер мимохить прихмурился й одвернув ся.

Але не встиг він повернути голову, як верхи дерев зразу облив широкий, сліплючий промінь сонця. Багнети салдат болюче й радісно заблищали. Обличчя стали живими, рожевими, в очах засвітилися іскри. Сидоркевич хутко глянув на високого.

Глянув і на мент аж замер від того вибуху почувань, який викликало в йому лице „вольного“. І дивування, й несвідома тривога, і ніби задоволення від чогось довгожданого, і чекання чогось страшного, неминучого.

Як потім розповідав він, се лице робило вражіння людини, яка раптом збудилась, скочила на ноги й прийшла до себе. Збудила його, з очей дивом якимсь зникло, тупе, сонне безум'є, все лице немов зразу схудло, тіло витягнулось, налилось, непокійним рухом.

Те, що сталося зараз же після сього, взяло не більш минут чотирьох, але Сидоркевичу вони здались годинами.

„Вольний“ вмиль прудко перебіг очима навкруги. Увага всіх була коло шибениці. Салдати стояли трохи позаду.

Погляд арештанта зустрів ся з враженими очима офіцера. Сидоркевич казав, що в тому погляді раніше такому невидющому, байдужому вмиль вибухала така ненависть, з відблиском якоїсь судорожної хитрости, що Сидоркевич цілком інстинктивно вхопив ся за револьвер. Але тільки він се

зробив, як сталося те, що з несвідомою трівогою зразу ж учув офіцер, лиш глянувши на арештанта. Хто зна, може б воно й не сталося, як би він не взявся за револьвера. Рух же той наче штовхнув у спину високого. Він враз зірвав ся з місця похилив, як бик, голову і з такою силою побіг, що капелюх його зразу злетів з голови й упав під ноги офіцерові. Якийсь мент було тихо, неначе все замерло на зорі від сеї несподіванки, але зараз же зо всіх боків почув ся трівожний крик, клацання курків, топін ніг. І в ту саму мить Сидоркевича схопило й шарпнуло вперед не зрозуміле люте чуття злоби й бажання піймать. Ноги самі собою зірвалися і понесли за скажено миготячими ногами й схиленим вперед тілом „вольного“.

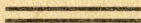
Як Сидоркевич перший раз вистрілив, того він не памятав. Але памятав, як „високий“ раптом на бігу хитнувся в один бік, потім знов у другий і став бігти якимось чудно заковирнюючи ногою.

Сидоркевич споткнувся, але не встав, а з землі вистрілив у друге. „Вольний“ не змінив бігу. Не попав. З заду чув ся крик і топін ніг, поперед офіцера вискочив фельдфебель Кирпа, зупинив ся, прицілив ся і вистрілив з рушниці.

Втікач упав головою вниз. Але зараз же знов підвів ся й побіг просто на куці які стояли перед ним. Біг він як п'яний і, очевидно, нічого вже не бачив, бо, наткнувшись навіть, замість того щоб узяти трохи вправо, де вільно було, кинув ся вліво, на інші куці. Тут його й настигли вистріли. Він знов упав, але все таки не лежав і поповз по землі кудись під віти, як смертельно ранений звір. Сидоркевич, біжучи, бачив задки його скривлених черевиків і червоний кривавий слід по жовтій торішній траві.

За кущами втікач хитаючись і безладно простягаючи руки, немов шукаючи підпори, знов устав. В сей мент сонце вдарило йому, мабуть в лице і осліпило, бо він захитав ся, щось хрипло крикнув і упав лицем униз.

Коли салдати підбігли й перевернули його лицем до гори, на товстих щоках вже лежала мертва блідність, під оком червоніла кривава пляма, яку він, мабуть, зробив мацнувши раненою рукою, а в очах застиг вираз страшного напруження і прагнення вперед туди де сходило сияюче і цілюче салдацькі рушниці сонце.

Федько-Халамидник.

Се був чистий розбишака-халамидник.

Не було того дня, щоб хто-небудь не жалів ся на Федька: там шибку з рогатки вибив; там синяка підбив своєму „закадишному“ другові; там перекинув діжку з дощовою водою, яку збирали з таким клопотом.

Наче біс який сидів у хлопцеві! Усі діти як діти,—грають ся, бавлять ся, тихо, лагідно. Федькові-ж неодмінно, щоб бити ся, щоб що небудь перевернути догори ногами. Спокій був його ворогом, з яким він боров ся на кожному місці.

Наприклад, таке. Ліплять хатки з піску. Перед будинком, де жив Федько, була незабрукована улиця і там завжди грузли в піску коні. Після дощу сей пісок ставав липким і вохким,—для будування хаток нема краще. Поставиш ногу обкладеш її піском і виймай потихеньку. От і хатка. Хто хоче, може навіть димаря приробити. Коло хати можна тин виліпити, а за тином натикати сінинок—і сад є.

А між хатками іде улиця. Можна в гості ходити одне до одного.

Федько теж ліпить. Але раптом встане подивить ся подивить ся і візьме тай повалить усе чисто—і своє і чуже. Ще й регочеть ся.

А як хтось розсердить ся або заплаче, так і штовхана дасть. Битись же з ним і не пробуй,—перший по силі на

всю улицю. Враз тобі дасть під ніжку, зімне, насяде і пита:
— Ну? Наживсь на світі? Говори.

Як той каже, що наживсь, то милує,—а як пручається ся,—іще бє.

Або пускають хлопці змія.

Плац великий,—ні будинків, ні магазинів, розбігтись є де. І вітер там раз-у-раз найкращий.

От заносять змія.

Федько сидить у себе на воротах, як Соловей-Розбійник на дереві, і дивить ся. Він усе любить або по кришах лазити, або на воротах сидіти. Ворота високі і там ніби скринька така зроблена. В тій скриньці і засіда Федько.

— Пускай!—кричить той, що держить.

Змій виринаєть ся, але зразу ж козирає і бьєть ся об землю.

Федькові досадно: дурні, хвіст короткий! Але він сидить і не кричить нічого. Його думка зовсім инша.

Хлопці догадують ся і привязують до хвоста ганчірку. Тоді змій плавко і легко здійсмаєть ся вгору. Приємно держати його! Вітер чудесний, тільки розсотуй нитки та дивись, щоб на вузликах добре звязані були. Змій кокетує і хитає головою то в той бік, то в другий, наче комусь шепче щось на ухо, то з одного боку, то з другого. А як дерчітки ще начеплені, аж дух радіє! Цілий день би стояв, та держав, та дивив ся у гору. Небо високе-високе, синє та холодне. А змій у йому білий-білий, хилитаєть ся, хвостом злегка водить, наче плава, наче йому душно і він ліниво обмахує себе віялом. І ледве-ледве чутно льєть ся од його дирчанне дирчоток. Не тільки бачиш, а й чуєш. Так наче Гриць або Стюпка там у горі і тягне за нитку, балуєть ся там і дирчить униз.

Нитка вже дугою пішла. Ех, погано путо зроблено! Як добре зробити путо, нитка не дасть дуги. Ну, та нічого розсотуй далі.

Нитка ріже руку, але то дурниця. Змій все далі й далі вьєть ся в небо, стає менше та менше.

— Телеґраму давай!

Пускаєть ся телеґрама. Біленький папірчик націплюєть ся на нитку і підсовуєть ся трошки вгору. Вітер підхоплює—і пішла телеґрама. Ось зачепилась за вузлик і пручаєть ся; вириваєть ся, от трохи не крикне вниз „не пускають!“ Але тут треба шарпнуть нитку. Вітер знов підхоплює і попливла знову вгору біла вісточка. Ось уже вона недалеко, вже вона в тому місці, де навіть Гаврик не може бачити нитки. Ось-ось змії прочитає телеґраму.

Але тут всі разом чують крик і переводять очі з змія на землю. Іде Федько. Іде і кричить. Він міг би підійти тихенько, так щоб й не почув би ніхто,—але Федько того не любив. Він ще здалеку кричить:

— А ну, гей там, давай сюди змія!

Буде однімати. Федько іде змія однімать.

Руки в кишені, картуз на бакир, іде не поспішає. Але тікати і не пробує, Федько усяку собаку виперидить.

Хлопці починають швидко зсотувать нитки. Але що то поможе?

— Давай змія!—підходить ближче Федько.

Гаврик кривить губи і хмикає. Стьопка зблід, але хутко зсотує нитки, зиркаючи на Федька.

Спірка піднімає з землі камінь і кричить:

— А ну, підійди! А ну!

Але Федько навіть рук не виймає з кишень і таки підходить.

— Давай сюди змія!

Тут він уже виймає руки з кишень, бо Спірка затуляє собою Стьопку і піднімає руку з камінем. Але сам Федько каміня не шукає, він тільки дивить ся за Спірковою рукою.

— Даєш змія?

— А се твій змії?

— Одніму та й буде мій.

— Овва! Задавака! Так і провалю голову, тільки підійди.

— А ну бий!

Федько навіть груди підставляє, так наче йому тільки того й хочеться, щоб його вдарили камінем. Чуб йому стирчком виліз з-під картуза, очі хутко бігають.

А Стюпка зсотує, а Стюпка зсотує! Змій тільки диркає далеко вгорі та шарпаєть ся і не розуміє нічого, що там стало ся внизу, чого його так скоро тягнуть назад.

— Ну, бий же! Ех, ти!—боїть ся... Я он без каменя, на вас трюх.

— Льонька, Ва-а-сько!—раптом кричить Спірка.—Сюда-а!.. Федько змія однімає!

Але Федько вмиль зриваєть ся з місця, налітає на Спірку, ловко підставляє ногу й кидає його на землю. Тут же підскокує до Стюпки, хапає нитку і рве її до себе. Нитка тріскає, змія диркає. Гаврик плаче, а Федько намотує нитку на руку і помалу задом іде додому. Вигляд у його гордий, Спірка й Стюпка кидають ся на його, очі аж горять, шпурляють каміння, але Федько тільки угинаєть ся й регоче.

— Халамидро! Ну, не попадай ся ти на нашій улиці! Боявка! Зараза!

А Федько все йде та й іде. Змій уже його.

Але тут, буває, візьме й зробить несподіване. Коли вже хлопці далеко і не можуть йому нічого зробити, він раптом вертаєть ся і віддає змія. Навіть принесе ще своїх ниток і дасть.

— На твого змія! Думаєш, мені він потрібний? Схочу зроблю з цілого листа. Тато з тіпографії принесе червоної бумаги, так он якого зроблю...

Але так не часто буває. Частіш кінчаєть ся тим, що хлопці біжать до дому, жаліють ся, а їхні тато чи мама ідуть, до Федькової матері і теж жаліють ся. А Федькові ввечері вже прочуханка. Але й тут Федько не як всі діти

поводить ся. Він не плаче, не просить ся, не обіщає, що більше не буде. Насупить ся і сидить. Мати лає, грозить ся, а він хоч би слово з уст, сидить і мовчить.

Приходить тато з роботи. Він стомлений і сердитий. Руки сиві од олова літер, які він складає в друкарні. Щоки теж ніби оливом налиті, худі-худі, а борода на їх така рідка, що видно крізь неї тіло.

— Що? Вже знов?—питає він, глянувши на Федька.

Федько ще більш насуплюєть ся й починає колупати пальцем кінець столу. А мати розповідає.

— Правда то?—питає батько у Федька.

Федько мовчить.

— Кому ж я говорю?! Правда те, що мати каже?

— Правда—тихо одмовляє Федько.

— Скидай штани.

Федько мовчки встає, скидає штанці й чекає, похиливши голову.

Батько здійма з себе ремінь, кладе Федька на стілець і починає бити.

Федько здригуєть ся всім тілом і шарпа ногами.

— Лежи!!—кричить батько.

— А кляте-ж яке, а кляте!—сплескує руками мати—хоч би-ж попросило тата, хоч би заплакало. Камінь, а не дитина! Сібіряка якийсь...

Вибивши „сібіряку“, батько вийма з кишені дві, або три копійки й дає йому.

— То тобі за те, а се за те, що правду говориш...

Федько витирає слюзи, що виступили з очей, бере гроші і ховає в кишеню. Він за ремінь не сердить ся,—він розуміє, що так і треба. Але й три копійки бере, бо справді, не брехав. Як би він схотів, то міг би одбрехати ся, але Федько брехати не любить.

Не любить також Федько й товаришів видавати.

Батько й за се Федька хвалить, а мати так само сердить ся.

— Так, так потурай йому, давай йому гроші, давай. Він навмисне робитиме бешкет, щоб правду сказати. Розумний батько, учить сина. Замість того, щоб повчить його за те, що покриває других, він хвалить...

— Нічого, стара... За все бити не можна. За що бити, а за що й хвалити...

— Так, так! Хвали його, хвали...

А найбільше Федькові доставалося за Толю. Толя був син хазяїна того будинку, де вони жили. Се була дитина ніжна, делікатна, смирна. Він завжди виходив на двір трошки боязко, жмурился од сонця і соромливо посміхався своїми невинними синіми очима. Чистенький, чепурненький, він зовсім не мав нахилу до Федькових забав. Але сей халамидник неодмінно спокушав його і бідненький Толя приходив до дому задрипаний, подраний, з розбитим носом. Мати його, жінка чула і теж делікатна, трохи не вмішувалася, бачучи таким свого Толю.

— Де ти так убрався?! Хто тебе так?—жахалася вона.

Толя, плачучи, казав, що він невинен, що Федько його призвів на те.

В той же вечір батько Федьків допитував уже „сібиряку“:

— Ти лазив з Толею драть горобців?

— Лазив.

— Ти порвав йому штанці?

— Він сам порвав. Не вміє лазити, а береться. Хай не лізе.

Але тут вмішувалася мати.

— Та як ти смієш так говорити? То дитина благородна, ніжна, а ти, мужиченя, з ним так, як з Стьопкою. Та через тебе нас з квартирі виженуть... Щоб ти не смів підходити до його мурло ти репане. З свинопасами тобі гратись, а не з благородними дітьми. Нещастячко ти мов! І за що мене

Бог покарав таким сибірякою... А батько нічого йому й не скаже, роби, синку, що хочеш, бий дітей, хай нас виженуть з квартирі...

Батько мовчить і хмуρο дивить ся в вікно. На дворі вечір. З вікон хазяйського дому ледве чутно вибивають ся звуки ніжної музики. Тепло і затишно там. Батько Толін десь походяє собі по просторій хаті, задумливо слухаючи музику. Тут же, мабуть, Толя, чистенький, ніжний з щічками, як проскура. Мати грає. Ні сварок у них, ні бруду, ні клопоту. Пожилці їм знесуть плату за квартирі, мужики за землю грошей привезуть. Їх ніхто не вижене з квартирі, хоч би Толя як обидив Федька.

— Скидай, сучий сину, штани!—раптом грізно звертаєть ся батько до Федька.

Федько з під лоба дивить ся на тата.

— За віщо?—ледве чутно питає він.

— За те, що водиш ся з благородними дітьми. Я тобі, паршивцю, скільки раз казав: не смій з панами водити ся. Не кумпанія вони тобі.

— Та я з ним не водюсь, він сам лізе.

— Жени його під три чорти од себе... Яка він тобі кумпанія?.. Лягай!

Федько лягає, але батько так б'є, що мати зостаєть ся зовсім невдоволена.

А на другий, третій день Федько знов спокушає Толю. І спокушає як раз в такий момент, коли ні одному чоловікові в голову б того не могло прийти.

Скажемо так. На дворі буря, дощ льєть ся з неба такими патьоками, наче там тисячі Федьків перекинули тисячі діжок з водою. Хмари аж сині, кошлаті, так і розрізують їх зеляняві блискавки. Грім тріскає з такою силою, що аж посуд звенить в шафах.

Толя, притаївшись біля вікна, дивить ся на улицу. Пусто, нема нікого, все поховалось. Тільки з гори біжить

цілий потік брудної води з бульками. Дощ січе воду, камінь, стовпчики. З ринв цілі водоспади спадають в палісадник. Темно, сіро страшно. Мама у себе в покої лежать з повязаною головою—вона не виносить бурі і завжди хворіє.

Толя теж заховав ся б кудись, але мама заборонила йому сидіти біля вікна і через те Толі страшенно кортить ще посидіти й подивитись.

У, який буйний та брудний потік біжить по улиці! І де він береть ся завжди?

Трах-тах-тах!—лускає грім і лямпа в їдальні дзвенить.

Толя тихенько хреститься й блідніє, але од вікна одійти не може.

І раптом він бачить щось надзвичайне. На улиці, в самому потоці під дощем, мокрі без шапок бредуть Федько, Стьопка і Васько. Вони позакачували штанці аж до живота, пацають ногами, сміють ся, щось видно кричать. Їм весело і любо! Вода, мабуть, тепла, а дощ, як душ у бані, так і обливає їх. Ось Федько підставля лице під дощ, ловить краплі ротом. Які у їх смішні, мокрі голови!..

Васько щось найшов у воді. Що то?.. Підкова. Федько ховає в торбинку. Вони знов назбирають гвіздків, підков, залізячок! А Федько раз найшов навіть п'ять копійок!

Толя стає у весь зріст на вікні і маха руками, щоб його побачили. Але хлопці не дивлять ся на вікно. Вони пацають ногами, бовтають ся, грім тріщить у них над головами, але їм то й за вухом не свербить. Хмари над ними такі страшні, що дивитись моторошно, а їм те як раз і мило,—дощ, значить, ще довго буде.

Ось вони пританцьовують, мабуть співають:

—„Іди, іди, дощику

Цебром,

Цебром—цебрицею

Над нашою пшеницею“.

І дощ іде їм на голову, на плечі, на руки. Сорочки поприлипали до тіла, потік біжить, грім тріщить.

Але Толі грім уже не страшний. Толя й сам би побіг на вулицю. Він ще дужче маха руками, але постукати бо- їть ся, бо мама почує.

Нарешті, Федько помічає Толю і почина махати рукою, закликаючи до себе. Васько і Стьопка теж вимахують, показують підкови, гвіздки, пацають ногами, підскакують. Васько пада і сідає просто в воду, Федько й Стьопка регочуть ся, а Васько за ними.

Толя раптом зстрибує з вікна, швидко скидає черевички, закачує штанці і тихенько вибігає в сіни, з сіней на ганок. На йому бархатові курточка і штанці,—жалко їх. Але хлопці вже коло ганку і кричать:

— Іди, не бійсь! Дощ теплий.

— Та йди! От баба, мнеть ся... Раз—два!

Толі холодно і страшно, але він не хоче, щоб його звали бабою. Він сходить з ганку і обережно іде до хлопців. Ніжні, випещені ніжки його спотикають ся, брудний потік залива бархатові штанці, дощ враз вимочує оккуратно зачісане волосся і курточку. Спершу від сього холодно, але потім робить ся так славно, мило. Толя од приємности аж вищить і паца ногою по воді. Хлопці теж кричать і, схопившись за руки, біжать у низ. Толя посередині.

Ввечері Толя хворий, гарячий лежить у постелі, а Федька кладуть на стілець і луплять.

Наставала весна. Сніг зробив ся жовтий і брудний, а лід на річці такий, як намочений сахар. Потім почали текти річечки по вулицях і стала парувати земля на сонечку.

Раз під вечір Стьопка, Грицик, Спірка та інші хлопці пускали кораблики по улиці.

В сей час вийшов Толя на ганок і дивив ся на їх. Він сам не пускав, бо йому строго заборонено було гратись з вуличними хлопцями, але стояти на ганку можна було.

Раптом звідкись прийшов Федько. Кожушок його був

весь мокрий, чобітки аж порижіли од води, шапка в болоті. Але він весь саяв і махав величезною палицею, яка була вдвоє більша за його.

— Хлопці! А де я був!—закричав він ще з далеку.

Всі кинули кораблики і підбігли до його.

— А де? А де?

Федько ловко заткнув палицю в купу мокрого снігу, зняв шапку і витер піт.

— Ху! От так наморив ся, братця! Ну, так і робота була.

— Та де ж ти був? Яка робота?

— На річці був. Там таке-е!.. Крига йде страшенна. Базарний місток знесла к бісу. Он як! Ми ловили дошки... Я такого дуба витягнув, що ой-ой-ой!

Хлопцям аж дух захопило. А вони й не знали!

— Та брешеш? Правда?

— Піди подивись. Сидять тут, кораблики пускають... Я завтра у школу не піду, зранку на річку збираюсь...

— Як у школу не підеш? А батько?

— От штука! Візьму та й не піду. Здоров, Только!

Толя чув усю розмову і йому страшенно кортіло розпитатись, як там на річці крига йде. Але він терпіть не міг, як йому сей Федько говорив „Толька“. Наче він йому товариш.

Толя одвернув ся і нічого не сказав, немов не чув Федька. Але так було цікаво послухати, як крига йде на річці, що він зараз же повернув ся знов і сказав:

— Здоров? Ти був на річці?

— Був.

— Здорово йде?

— Біжи подивись, як мама пустить—посміхнув ся Федько і одвернув ся від Толі.

Толя почервонів,—як він сміє насміхатись, мурля погане! Як пожалієть ся татові, йому зададуть!

А Федько розказував тим часом далі:

— Вся річка йде. Страшенно так суне та тріщить... А на-

ро-о-ду на березі, повно! Один хлопець хотів поїхати на кризі та злякав ся, а я завтра поїду.

Толя хотів іти додому, але, зачувши ці слова навіть зійшов у низ до хлопців.

Хлопці теж були вражені,—от скажений сей Федько! Там, деє, дивитись страшно, а він полізе туди.

— Та на саму кригу полізеш?

— А-то-ж куди! От і палиця вже є,—показав Федько на застромлену палицю.—Весело на кригах! Я бачив, як торік їздив Антошка... Та я тоді не достав палиці... Гайда завтра разом? Га?

Спірка й Стюпка почухались: у школу треба.

— Е, в школу! один день пропустимо, от біда велика!

Толі страшно було слухати такі розмови, але він не мав сили одійти.

Хлопці почухались і таки рішили іти завтра до річки. Умовились, що всі троє зйдуть ся на сьому самому місці рівно о восьмій годині.

Коли Федько прийшов на другий день на призначений пункт, він застав там Спірку, Стюпку і... Толю. Толя був увесь закутаний у шарфики, з-за яких визирав тільки кінчик носа та оченята. Оченята йому були якісь чудні, не то винуваті, не то злякані.

Федько Толі здивував ся.

— А ти чого? Може, теж з нами?

Толя трошки почервонів і сказав:

— Я тільки підійду подивлюсь, а потім піду в школу.

— Іди, дивись,—згодив ся Федько і почав витягати з снігу палицю. Він її сховав туди ще вчора ввечері.

Палиця чудесна була! На кінці гостра, ще й з гвіздком, як устромиш у кригу, не позковзнеть ся. Книжки Федько прив'язав собі на живіт і закрив колушом. Смішно було дивитись, що він став такий пузатий.

— Наче твій тато...—сказав Спірка Толі.

То була правда, сам Толя се бачив, але йому все-ж таки досадно стало. „Тато“... Зовсім не „тато“, а „папа“. А потім, що ж тут такого, що у його папи більший живіт, ніж у їхніх *тат*? Бо його папа багатий, от і все.

Толя їм нічого все-ж таки не сказав, він був хлопчик делікатний, вихований. Федько, той, як би зачепили його тата, зразу б грубости почав говорити, а то й битись поліз би.

А Толя навіть щось сказав до Спірки. Але Спірко не чув, бо вони в той час підійшли до спуску з гори. Тут уже не до балачок,—стало видно річку. Повіді ще не було, але яка стала чудна річка! Вся сіра, покопирсана, ряба. На без-резі комашньою стоять і ходять люде. Сонце хитро виглядає з-за парового млина. Галки кудись летять довгими рядами і кричать. А як блищить кінчик хреста на Богоявленській церкві! Ух, гарно!..

— А ну, на ввипередки!—раптом закричав Федько і як вихор зірвав ся з місця.

Стьопка й Спірка заверещали й побігли за ним.

Толі теж хотілось і заверещати, і побігти, і навіть фцігнути так саме ногою, як зробив Стьопка. Але він того не міг зробити—кричати на улиці не личить благородним дітям, бігти ж трудно, бо кожушок його такий довгий та тяжкий, а на ногах глибокі галоши. Та ще на спині ранець з книжками.

Толя тільки дивив ся, як миготіли ноги Спірки та Стьопки. Ось Стьопка загубив книжки. Зупинив ся, підхопив, знов фцігнув і полетів за передніми.

Толя нагнав їх аж коло самої річки. Зблизька річка здавалась ще чуднішою. Видно було, як помалу, тяжко йшла крига. Лід тріщав, лускав ся, крижини лізли одна на одну, чисто було схоже на те, як женуть великий гурт волів. Вся сіра маса худоби сунеть ся помалу, але де коли один віл вилізе на другого і тоді в тому місці починаєть ся гармидер, воли налізають один на одного, стоять, кру-

тять ся, аж поки ті, що почали гармидер, не проштовхнуть ся наперед.

По всьому березі стоїть народ. Хлопці живчиками просувають ся поміж дорослими, і без перестанку кричать дзвінкими веселими голосами. Скільки тут школярів, які завтра скажуть учителю, що їм у сей день „голова боліла“ і вони не могли прийти „в клас“!

А річка все суне і суне вперед. Крижини з мокрим рипом труть ся одна об одну. Вони такі поважні та старі, аж жовті. Звідки вони припливали сюди? І куди попливуть? От сісти б на одну з них і їхати на ній десь далеко-далеко. Кругом другі крижини, їх треба однихати, щоб не лізли на сю, а то як налізуть, то потоплять. Добре, як встигнеш перестрибнути на другу, а як шубовстнеш в воду. А вода, ух, чорна, глибока та холодна, аж пищить.

Але знаходять ся смільчаки, що стрибають на крижини і їдуть на них якийсь час. Десятки хлопчачих очей з задрістю слідкують за молодцями. А молодці візьмуть та ще й ногами потопають по льоду, от, мовляв, крига яка, не провалить ся. Де-які з них перестрибують на другі лідяки і навмисне зупиняють ся на самому кінчику над чорносиньою, густою водою.

— А ну, ти там! Хочеш раків половить?—кричить хто-небудь з дорослих на молодця.—Злізай на беріг!... Шубовстне в воду, витягай його.

Молодець ніби не чує, але, потопавши на кризі, сходить на беріг.

Толя часто подивляв ся на Федька,—ну, що ж він не йде на кригу. Федько щось говорив Стьопці й Спірці і показував на річку головою.

Толя підійшов ближче і почав слухати.

— ...А то що! стрибають тут...—говорив Федько,—подумаєш, яка штука. Ні, нехай хто на той бік по кризі перейде, от буде герой!

— Ну, на той бік!—покрутив головою Стюпка,—як затре кригою, що будеш робити?

— А ти на другу!—блиснув очима Федько.— А з тої ще на другу!.. От зроби так! Зробиш? Га?

— А ти зробиш?

— Може й зроблю...

Толі страшенно хотілось подивитись, як Федько буде стрибати з крижини на крижину. Він пострибає і, розумієть ся, злякаєть ся і почне плакати; його знімуть з криги, а всі потім будуть з його сміяти ся. Хай не задаєть ся.

— Ні за що не зробиш!—сказав Толя Федькові, киваючи на річку.

Федько мовчки подивив ся на його і нічого не сказав. А Толя бачив, як у Федька навіть губи побіліли, а очі стали такі чудні, гострі, коли він вдивляв ся в кригу. Ага! мабуть, боїть ся.

— А ну, спробуй!—знов сказав Толя. — Ти ж хвалив ся, що будеш їздити на крижинах. А ну!

А крижини сунули та сунули. Іноді вони розривали ся і між ними робилась чорна, страшна латка води. В тій воді плила солома й трісочки. І солома й трісочки крутились і десь зникали,—так вертіло там воду.

— А давай об заклад, що перейду на той бік! — вмить звернув ся Федько до Толі.

— Ба не перейдеш!

— Ну, давай! Об що йдеш! Як перейду, даси мені свій ніжик, що з костяною ручкою. А як не перейду, я тобі дам свого чижика. Хочеш?

Толі зовсім не хотілось чижика,—на віщо йому чижик, —але він згодив ся.

— Ну, добре! Давай руку. Спірка, перебивай.

Спірка перебив і Федько став тісніше підперезуватись, оддавши Стюпці свої книжки.

— Тільки ви мовчіть...—тенором сказав усім Федько.—А

то як побачать, що я хочу переходити на той бік, то не пустять. Нехай думають, що я хочу коло берега походити.

— Добре!...

Федько підперезав ся, взяв у руки палицю, спробував її і насунув щільніше шапку.

— Ну, гляди ж!—промовив він до Толі якимсь чудним голосом і пішов просто на кригу.

— Федько пішов! Федько пішов!—закричали хлопці, які вже давно зачіпали його, щоб ішов на кригу.

Федько стрибнув на лід і, наче пробуючи його потопав ногами. Крижина добра була, товста, міцна.

Федько потрошки наблизив ся до другої, походив і палицею зміряв, чи товста. Потім озирнув ся до берега і раптом стрибнув на другу крижину.

Спірка, Стюпка й Толя дивились за ним з замиранням серця.

— А куди ти там—закричав до Федька якийсь робочий збоку—куди понесло тебе? Вертайсь назад!

Але Федько, мов не чуючи, підбіг на край своєї крижини і знов став тикати під нову крижину. Та була зовсім тонка. Спробував надушити її палицею,—угинаєть ся. А позаду кричать і махають руками, щоб вертав ся. Федько вибрав иншу,—ся товща. Розбіг ся і стрибнув. Крижина тільки з легка хитнулась і заспокоїлась.

— Та що він сказив ся, паршивець!—закричали вже інші на березі—куди його потягла нечиста сила. Ей, ти, вертай ся сюди зараз!

— Ну дивіть ся на сього одурілого хлопця!

— Та біжіть стягніть його, сукиного сина! Але бігти було вже пізно. Федька несло вниз і він був уже на середині. Він часом оглядав ся піднімав на палиці шапку, весело крутив нею і кричав щось. Розібрати не можна було, що він саме кричав, але, чути, щось веселе і завзяте.

— Та чий він?—питали ся кругом.

— Федько, Івана типографщика син. Халамидро звісне.

— Ну й пробийголова... Ач яке виробляє! Ах, ти-ж Боже наш!

А Федько, справді, щось назвичайне виробляв на річці. Він то повз на животі по тонких крижинах, то впірався палицею і перестрибував через водяні латки, то бігав з кінця в кінець криги, не маючи виходу. Здавалось ось-ось налетить на його ота кучугура криги, зітре, зімне й сліду не залишить од комахинки-хлопчика. Але комахинка, якимсь чудом, ловко видряпувалась на самий гребінь кучугури, скоренько зізжала з неї і бігла знову, з крижини на крижину.

На березі було тихо. Хлопчики замерли з роззявленими ротами і широкими очима. Старші хвилювались і пильно слідкували за кожним рухом „шибеника“. Як той щось замнеться, так всі зараз затурбуються, де-які починають кричати всякі поради:

— Вправо! вправо бери, сукин син!

— Куди вправо?—махає на порадника другий рукою— Там вода, хай жде друга крижина підпливе... Не рушся, стій на місці!

На щасте, Федько не може чути ніяких порад і щасливо добірається до берега.

Хлопчаки починають од щастя пищати, боротись, кидати камінням у кригу. Дорослі легше зітхають і, хитаючи головами лають Федька-халамидника. Але в лайках нема ні злости, ні досади. Ловкий хлопчак, що й говорити. Як пробрався, собака, га?

Федько з того боку махає надітою на палицю шапкою. Той беріг пустий, бо туди не можна пройти з улиць— чийсь мури і тини.

— А як же він назад добереться? Невже знов по крижинах?

— А так і є, він знов по крижинах!

Справді, Федько стрибнув на крижину, потім на другу і знов на березі усі притихли, слідкуючи за одчайним хлоп-

цем. Ніхто вже не кричав порад, ніхто не лаяв ся, тільки не зводили очей з маленької комашинки, яка дряпалась, бігала серед страшних сірих крижин, стрибала, метушила ся. Така маленька комашинка, а як вона ловко, безстрашно обдурювала величезні шматки льоду, що з тріском лізли на неї, немов збірались розчавчити нахабне живе створінне. Як се створінне топтало тю сіру купу криги і ще навіть часом вимахувало своєю малюсенькою паличкою.

— Ну, й шибеник!—зітхав хто небудь, як Федько видряпував ся з скрутного місця.

А „шибеник“ все ближче й ближче присував ся.

Ось уже недалеко. Видно вже як швидко оченята його бігають на всі боки, вишукуючи місце, де перестрибнути. Найшов. Впер ся палицею. Палиця сприснула. Ударив дуже в лід і знов упер ся. Стоїть добре. Раз! і вже на другій крижині. Жилаве чортове хлопча. Стриба, як кішка.

І от хлопча уже на березі. Круг його крик, писк товаришів. От-це молодець так молодець. От як треба!

— Ну, щасте твоє, що ловкий!—качають головами дорослі. Але не лають і не сердять ся,—що говорити такому зайдиголові!

Толя аж задихав ся, дивлячись, як Федько перебірав ся по крижинах. Оченята йому розгоріли ся, серце билось міцно і гаряче. Нічого там страшного нема, на тих крижинах. А зате як інтєресно, як весело! От би взять та собі побігти. Тільки скинуть калощі, а то в них важко. То зовсім не трудно. Узять у Федька палицю, встромляти у лід і стрибать. Велика штука!

А коли Федько вийшов на беріг, коли його отовпили хлопці і з радістю та захватом дивились на його, як на героя, Толя почув, що він теж може перейти. І не тільки може, а от візьме й перейде!

І він, нічого нікому не кажучи, хутенько скинув ка-

лопі, зструсив ранець з плеч на землю і підійшов до Федька.

— Дай мені свою палицю!—сказав він. Федько здивовано подивився на панича.

— На що тобі?

— Я теж хочу йти на той бік.

— Куди??

— На той бік.

Спірка й Стюпка так і фиркнули. Але Федько не засміявся.

— А як упадеш у воду?

— Не бійсь, не впаду. Давай!

— Лучше не треба, Только... Ти не вмієш.

— Овва! Ти один вмієш. Ну, давай палицю. Що може жалко?

— На...—стиснув плечима Федько—тільки гляди...

Толя взяв палицю і пішов на кригу.

— А куди знов? Чого? Хто?—раптом закричали люди, побачивши Толю на льоду.

Але Толя, так само як Федько, побіг далі і стрибнув на другу крижинку. В сей час насунула ціла купа льоду і одрізала Толю від берега.

Толя опинився сам серед страшних, холодних крижин, які всі ворушились, лізли одна на одну, тріщали, крутились.

На березі щось кричали, бігали, Толя розтерявся—хотів бігти назад, але не можна—перед ним ціла смуга води. А ззаду суне величезна скеля льоду. Вона наче спеціально хоче налізти на Толю, так весь час напірає на його кригу.

Толі зробилось страшно. В руки стало якось дуже холодно, ноги ослабли і скобзались по льоду. Хотілось упасти на лід, притулитись до його всім тілом і кричати, кликати на поміч.

Але він і те бояв ся зробити. Тільки стояв і тихенько став плакати.

А люде на березі хвилювались, кричали, радились, як вирятувати Толю і не знали, що зробити, бо кожний радив одне, другий друге, третій третє. Всі йшли рядом з крижиною, на якій стояв і плакав Толя, кричали, махали руками, кудись, когось посиляли. А Толя тим часом все плив далі. Він уже випустив палицю з рук і хукав на червоні пальці, обливаючи їх сльозами.

Деякі з дорослих пробували зайти по крижинах до Толі з другого боку, але крига угиналась, ломилась під ними, і один швець навіть трохи не впав у воду.

В сей час звідкись узяв ся Федько. Він, як тільки Толя розтеряв ся на льоду і всі побачили, що злякав ся,—десь зразу зник. Його навіть хотіли вилаяти, що призвів панича до такої біди. Але Федько як під кригу пішов.

— Ага! Злякав ся, стервин син! Шибеник чортів, навчив хлопця та й утік.

Усі вже знали, що Толя, хазяйський синок, а деякі навіть побігли за його папою.

І от коли всі метушились, бігали і не знали, як вирятувати Толю, несподівано з'явив ся Федько. В руках йому була довжелезна палиця, в яку він почав забивати гвіздка, раз-по-раз заклопотано подивляючись на Толю. Спірка й Стьопка всіма силами старались допомогати йому.

Ну, гвіздок забитий, держить ся добре.

— А ну, гей, дайте дорогу... З дороги же?

Всі розступились на крик. А диви знов сей шибеник! Але він з палицею, чи не рятувать панича збіраєть ся?

— Ти куди, халамидро?

— Дорогу!.. А ну, дайте дорогу!

Федько продер ся крізь юрбу, вибрав крижину і стрибнув.

— Держись, Только! Я зараз буду коло тебе! Держись, не бігай, стій на місці!

Толя, забачивши Федька, захвилювався і хотів бігти, йому назустріч, але приказ Федька зупинив його.

Хвилини через п'ять Федько вже був на Толіній крижині.

— Ну, давай руку... Іди за мною. Та не бійсь, іди сміливо. Палицю візьми та впірайсь. Ну, так... Держись... Стій... Я перестрибну, а ти підожди...

— Ой, не ходи!.. Я боюсь...—ухопився за його Толя.

— Та стій! От дурне... Я перестрибну і присуну до тебе свою крижину, а ти перейдеш... Бо сам же не перестрибнеш...

Федько перескочив, підбіг на край своєї крижинки і вперся пальцею в сусідню купу льоду. Крига зашаруділа і підсунулась до Толі.

— Тепер переходь сюди!.. Ну, от бачиш... Тепер іди на сей край. Іди сміливо, не бійсь... Ставай тут. Стій, не бійсь. Я піду назад підштовхну тепер до берега...

Федько перебіг на другий кінець крижини і тільки хотів упертись пальцею в дно річки, як раптом під ним почувся тріск, крихка крижина розломилась на двоє і Федько зник з льоду.

Всі так і замерли.

Але Федько не потеряв ся, він ухопився руками за кригу і зо всієї сили пнув ся, щоб його не знесло. Але на латку води, яка стала ся від сього, вже сунула нова крига. Вона знесе Федька.

Толя побачив се і з криком забігав по крижині.

— Толю! Толю!—кричав Федько.—Подай мені палицю свою... Подай палицю... Я вилізу.

Але крижину в сей час підбило до берега і Толя як стріла вилетів з неї.

Стьопка, Спірка й інші хлопці кинулись до Федька і протягнули йому палицю. Федько весь посинів уже і хотів взятись за палицю, але рука не слухалась, залякла.

А підійти до його не можна, бо крижина угинається, заливається ся водою і може розломитись знов.

— Стьопка, ляж на лід та підсунь ся до мене—прохрипів Федько.

З берега дорослі щось кричали, але хлопці їх не слухали. Стьопка ліг і став підсуватись до Федька.

— Зійдіть там з криги, хто лишній—крикнув Стьопка озирнувшись.

Але в сей час один з хлопчиків подав Стьопці шворку з'язану з поясів. Стьопка кинув її Федькові.

— Хватай, Федю! Хватай... Швидче, Федю, бо крига йде.

Федько протягнув руку, але знов ухопив ся нею за лід,

— Не можу...—прошипів він—руки не держать, упаду...

І раптом вхопив зубами за шворку, набрав повен рот, міцно стиснув зуби і мотнув головою, мовляв,—„тягни!“

Стьопка, хлопці і дорослі з берега почали тягти Федька.

— Держись, Федю, держись, нічого... Ех, держись ще трошки! Браво!

Федько був весь синій од холоду і того, що держав ся зубами за пояс. Але, як тільки витягнули його на тверде, він став на ноги і почав швидко-швидко топати й махати руками. Вода лила ся з нього, зуби йому цокали, але він на те не вважав.

— Нічого, не перший раз, я сеї зими три рази на льоду провалював ся. Треба тільки бігати.

Але йому не дали побігати. Десь узялись папа й мама Толіни, а з ними мати Федька. Толя, побачивши їх, затрусив ся і з криком та плачем кинув ся до їх.

— Папочко!... Мамочко!... Я не винен, я не винен!..

Але папа й мама не дали йому говорити. Схопивши його під руки, шарпнули і потаскали до дому.

Мати Федькова теж схопила Федька і так турсонула, що з того аж бризки посипали ся.

— Додому, іроче! Ось я тобі покажу! І знову так потягнула, що Федько мусів бігти за нею. Такою блідою й лютою Федько ніколи не бачив свою матір.

А попереду батьки тягли Толю, який весь час споти-

кав ся, щось кричав і голосно плакав. Батьки йому щось одповідали і шарпали так, що Толі кілька разів спадала з голови шапка.

Раптом вони зупинились і підождали Федька з матіррю.

— Він був на льоду?—грізно звернув ся батько Толін до Федька. Федьку було дуже холодно, зуби йому не переставали стукати, все тіло боліло од шарпання матері, але він все-таки встиг помітити, що у батька Толіного аж слина запекла ся на губах, а очі налились кровію. А Толя з жахом задирав голову то до мами, то до папи і жалібно говорив:

— Я не винен, я не винен...

— Мовчи! крикнув до його батько, і знов повернув ся до Федька:

— Був він на льоду?

— Був...—цокаючи зубами, сказав Федько.

— Неправда! Неправда!—ще жалібніше і з страхом забив ся Толя.—Я не хотів іти, а вони мене потягнули на річку.

А потім Федько узяв і пихнув мене на кригу... Спитайте всіх... Я не винен...

Федько аж труситись перестав і подивив ся на Толю. А мати Федькова так і спалахнула:

— Ох, Боже ж мій! Та що ж ти собі думаєш, люципире ти! Та батько ж з тебе три шкури здере, та він же на тобі живого місця не оставить. Чом тебе чортяка не вхопила там у воді, ти, идоляко!

І вона зо всієї сили ударила Федька по голові. Федько аж упав на одно коліно і закрити руками голову. Мати знов хотіла ударити його.

— Підождіть, Іванихо!—зупинив її батько Толін—і підняв Федька.

— Встань... Чекайте, Іванихо... Я хочу спитать його... Федьку, я вірю тобі, я знаю, що ти ніколи не брешеш, не брешеш й тепер, говори, ти потягнув Толю на річку.

Федько трусив ся, коліна йому зігнулись і хилитались на всі боки. Він мовчав.

— Говори ж, падлюко!—торсонула його мати.

Федько глянув на Толю, — той великими, повними страху й тоски очима дивив ся прямо на його. Сльози текли йому по щоках і зупинялись в куточках рота. Толя машинально злизував їх язиком і все дивив ся на Федька з чеканням чогось страшного.

— Ну, говори ж, Федьку! — нетерпляче сказав батько Толін.

Федько одвів очі од Толі, похилив ся і тихо сказав:

— Повів...

— І пхнув його на кригу?

— Пхнув...

— Паршивець же ти!—крикнув Толін батько і сильно хляснув Федька по лиці. А потім повернув ся до Федькової матері і сказав:

— Надію ся, що на сей раз чоловік ваш покарає його, як слід... Инакше, лучче очистіть мені квартиру.

Федькові знов упала з голови шапка, як ударив його Толін батько. Він підняв її й подивив ся на Толю. Але Толя тулив ся до матері, яка милувала вже і жаліла його.

А ввечері, коли мав прийти батько Федьків з роботи, Федько кашляв і облизував гарячі губи. Йому було страшенно жарко.

— Ага, бухикаєш, кашляєш, идоле?—обзивалась од печи мати.—Підожди, підожди, візьме тебе чорт... Ось нехай ще батько прийде та погріє ще ремінем. Що, єсть жар?

— Єсть...—тихо одповів Федько, а сам придивляв ся, як в очах його стояли дивні жовті й зелені плями.

Коли батько прийшов і мати стала йому розказувати, Федькові в очах уже було зовсім жовто і голова була страшно тяжка і гаряча; така була тяжка, що не можна

було держати її на плечах і хотілось покласти чи на стіл чи на землю чи хоч у піч,—аби покласти.

Мати говорила, але Федько навіть не слухав і не памятав вже нічого. Він тільки як крізь сон бачив, що татуньо чогось страшенно став лютий, такий лютий, що аж говорити не міг і тільки хапав ся то за горло то за ремінь.

Потім Федька поклали на стілець і били вже, як слід. Але Федько й не сей раз навіть не скрикнув. Тільки як батько пустив на мент руку якою держав його, Федько впав до долу й не рушав ся.

— Встава-ай!!—ревнув батько й шарпнув сина за руку; але рука була така гаряча, а лице сина було таке дивно спокійне, що батько кинув ремінь і нахилив ся до Федька. Федько вже нічого не чув і не бачив.

А через три дні він лежав мертвий. Разів зо два він приходив до памяти, питав чи били Толю, щось бурмотів і знов падав непритомним. А в непритомности когось просив, комусь грозив ся і все чогось допитував ся у Толі.

Батько й мати не одходили від його постелі, трусились і мовчки боролись з смертю. Але смерть поборолася.

На четвертий день Федька ховали. На кладовище ішли хлопці зо всіх сусідніх улиць. Спірка, Стьопка й Гаврик плакали навзрид.

А Толя тихенько виглядав із вікна. Мама йому строго наказала не виходити до уличних хлопців.

А йому було цікаво подивитись, як будуть ховати Федька-халамидника.

Коли Федькова труна сховалась за рогом улиці і не було вже нікого видно, Толя одійшов од вікна, перекрутивсь на одній нозі і побіг грати ся з чижином.

Сього чижики він сказав Федьковій матері віддати йому, бо він його виграв у Федька.

Маленька рисочка.

(Виринок з споминів).

Так. От тепер уже кінець!

Живжикуватий ротмістр подув на мій підпис, задоволено потер руки й звернув ся до двох жандармів, що стояли біля порогу:

— В камеру для арештованих!

І хитнув на мене головою. А салдатам коротко кинув.

— Ви можете йти.

Салдатики хапливо повернулись наліво кругом і, не глянувши на мене, поспішно вийшли. Яке їм діло до мене? вони своє зробили, у „старшого“ є „бумага“ за обшлагом рукава, арештант не втік, начальство ще, диви, „благодарность“ скаже. Раз-два! Весело затупотіли їхні ноги у сінях. А мене двоє жандармів повели через усю станцію в камеру. На пероні було пусто, тільки заклопотано і прудко ходив якийсь панок у жовтих черевиках. В тому панкові не було нічого особливого, але, глянувши на його, я почув, як мені по тілі ознобом пройшла туга. Я почув, що мені, дійсно, кінець. Нічого надзвичайного не було в тому панкові, але він був схожий на одного „сватка“ зі Львову. А „сваток“ той теж нічого визначного не мав у собі, він колись позичив у мене двадцять корон і завжди якось непомітно умів зникнути з моїх очей.

Але тут на пероні між двох жандармів, я раптом почув, який любий, який близький став мені „сваток“. Як

зворушливо мило він позичав тоді у мене двадцять корон і присягав ся, що на другий день „пункт!“—принесе мені їх! О, як би я хотів мати спромогу що дня позичати йому по двадцять, по сорок, по сто корон. Я б навіть не ходив у ту кавярню, де він за ті гроші пив би свою каву з „тістечками“.

— Не останавлюватьця! Не останавлюватьця!

Жандарм навіть злегка підпихнув мене.

То правда,—чого зупинятись? Прощай, мій любий alter-sватку в жовтих черевиках!

По рельсах ходила чорна курка з обвислим червоним гребінем. Вона собі спокійнісенько, немов на затишному смітнику, ходила між рельсами, щось збирала. Дурна курка.

Смішна, глупа курка, як би я хотів бути на твоєму місці!

— Не останавлюватьця, вам говоритьця. Що там любопитного такого?

Справді, що там „любопитного“ в тому, як по рельсах вільно, неначе бавлючись, бігає паровоз? Або в тій далекій смужці лісу на обрію? Якась Галичина, країна визиску, насильства і нужди.

Швидче в камеру!

— Направо!—підказав мені ззаду той же жандарм, а другий швиденько випередив мене і озирнув ся.

Але я зупинив ся ще раз. Мені хотілось подивитись на небо. В йому нічого не могло бути „любопитного“, я не знав, але все-таки хотілось глянути, яке то воно синє та чисте, та глибоке.

І не довелося: озирнувшись, я вступив очима як раз в лице заднього жандарма. Воно дивилось на мене з таким виразом, що я проти волі мусів зупинити ся на йому.

Ось давно вже поділила нас слояста стіна часу, багато в мозговій фотографії перебувало всяких облич, а те лице, на порозі дверей, так і стоїть мені перед очима, немов живе. Виразно бачу трохи підняту верхню губу і рідкі, великі

зуби. Борода посмикана, чорна, з сивиною на кінцях. Ніс придавлений, широкий. Але головне—очі. Маленькі, калмицькі, заглиблені, вони на мене дивились з таким чуттєм, з яким може дивитись, наприклад, селянин, піймавши злодія в коморі й ведучи його на розправу.

— Просим покорніше!—повів він, памятаю, рукою на сходи, що вели кудись угору.

Іронія не з веселих!

— Степанюк, іди вперед!

Степанюк мовчки хитнув мені білявим, змученим лицем і пішов по сходах.

А за мною важко затунали ноги „калмика“. Симпатична фігура!

Та і місце, куди вони мене вели, цілком пасувало до мого начальства. Брудні, понурі сходи, сірі казенні стіни. Що дивного буде, як ми раптом опинимось перед якоюсь ямою, куди вони мене й запросять плігнути вниз головою або як я собі вже сам схочу.

Та й то ще добре. А як „калмик“ почне по шматочку мене туди спровожувати,—одріже руку й кине; потім другу—й знов кине, так до кінця. А як одрізатиме голову,—з жалю зітхне, що так хутко кінчився я.

У всякому разі, судячи по очах, настрій „калмика“ був відповідний до того.

— Ключ есть? Одмикай.

Яма не яма, а... щось, може, й оригінальніше за яму.

Перш усього на мене війнув дух „параші“, цвілі, салдацького хліба; теплий густий дух, як вода в стоячому ставку у спеку.

А коли я, підпихнутий „калмиком“, ввійшов в середину, то аж тоді вже почув, що ось де справжній кінець. Тут уже не могло бути ніякого сумніву!

В сій... ямі не було кутків. Вона була вся кругла, як

баня на церкві, як шапка, якою накрили молоденького горобчика. Вікон також не було, тільки внизу під столом була дірка схожа на скибку кола мутного світла. Та дірка виходила,—як я потім довідався,—на перон, і як раз під покрівлю його. Справа—ліжко, над діркою стіл, проти ліжка канапа, коло дверей „параша“. Усе.

— Так...—сказав я і сів на ліжко.

Що ж далі?

Жандарми для чогось зазирали під стіл, канапу, ліжко, пошепотіли між собою і „калмик“ вийшов. Степанюк лишився. Позіхнувши, він скинув кашкета, обережно поклав його на канапу, а сам сів поруч з ним.

Я сидів і наче ще чогось чекав. Не може ж бути, щоб отсим усе й скінчилось. Для чогось же мене підстерегали, ловили, вязали? Для чогось же хвилювались вони, дивились на мене очима повними ненависти?

— Мене довго тут держатимуть?—спитав я Степанюка.

— До надлежного розпораження—зітхнув і гикнув Степанюк. (Він усе зітхав, гикав і понуро задумував ся).

— А коли ж то розпорядження буде?

— Со временем...

Арештований, яко галичанин, я повинен був не зрозуміти, що він сказав.

— Що то значить „со временем“? Я по російському не розумію.

— Када нада говорю, тада й розпорядця... От то і значить...

Він знов гикнув.

— Ви, часом, не з дохтуров?—спитав він несподівано.

— А що таке?

— Та от страдаю желудком... Гикавка і зморює так, що просто пропадай... Ссе день і ніч у желудку...

Ах, бідний хлопе! Мене теж ссало, тільки не в желудку, а в грудях. І теж, мабуть, буде й день і ніч ссати.

— Ні, я не з докторів...—сказав я і встав. Кругла шапка гнітила мене, мені було тоскно, душно.

— А іншої камери немає тут?

Жандарм мовчки покрутив головою,—він був зайнятий своїм ссанням в желудку.

Так. Що ж робити?

На столі стояла величезна карафка з водою і шклянка. Я налив води, випив. А далі?

— Слухайте, може б ви мені принесли книжок і лампу?

— Не помагаєть ся книжок...—Глухо одповів жандарм.

І знов, яко галичанин, я не зрозумів його.

— Що то єсть „не помагаєть ся“.

— Ото, що сядьте та сидіть.

Він змінив позу, витягнув ноги і схилив голову на бік. В ямі була напівтьма, але я бачив все таки, що чоловікові погано.

Я замовк і знову сів на койку. Чути було як чохкав і клацав колесами паровоз на станції, під вікнами хтось кричав і здалеку йому одповідали. На путі, мабуть, і досі ходить та сама курка, а хазяйка десь шука її. А шукаючи стріла ся з сусідою й заговорила ся, мрійно склавши руки під грудьми. На паровозі стоїть замацапурений машиниста й задумливо дивить ся на курку..

Ясно, тепло, об вишаровані рельси розбиваєть ся пучками пекуче сліплюче сонце.

І се все поруч, за два кроки від нас, від сеї хмурої півтьми від сього смороду, мене і гикаючого жандарма!

Я знов устав і почав ходити. Але ходити було нігде: три кроки вперед, три назад. І неодмінно зачепиш за ноги жандарма.

Але я все таки ходив, уперто і тупо.

— Сядьте, господін...—тихо сказав, нарешті, жандарм.

— Та що буду робити?

— Будете ходити собі, як Мінасов прийде...

— Се сей, що... був з нами?

— Атож. Старший наш. Його зміна буде... От і будете ходить собі... А мені то в животу оддаєть ся... Прошу вас...

Я сів. Так мого „калмика“, значить, звуть Мінасовим і він старший.

— А він мене не задушить, сей ваш старший? Щось він дуже сердитий.

Жандарм нічого не одповів, але мені здало ся ніби він посміхнув ся.

— Га? То у вас як—„полагаєть ся“ чи ні?

Степанюк гикнув, підтягнув під себе ноги й з усилом сказав:

— Не любить він вашого брата, то правда... Не симпатичний здорово до вас...

Я в тому не сумнівав ся.

— Через що ж то так?

— Сина ви йому спортили... Як саме?..—А так... В революцію заманили... Хороший такий був парнюга і спортили. Вдарив ся в книжки, розговори всякі... Все по вашій часті, значить. Ну, й за... ох, смокче ж як, прости Господи!... ху!— та й заператорили хлопця у холодні края... Сам батько старав ся. Служака верний, то правда... Ну, з того времені як попаде кого з вас, уже звиняйте, мармаладом не вгощає...

Степанюк помалу виняв з кишені папірчик розгорнув його, висипав собі в рот якийсь порошок і запив водою.

А я думав про „спорченого“ сина і старанного батька. Приємний буде мені компаньон під сею шапкою!

— А коли черга Мінасова?

— Ввечері, в шесть часов.

Дійсно, о шестій почув ся стук у двері. Прийшов Мінасов. У нас уже горіла лампочка, хоч я ще бачив крізь дірку на рельсах блискучі смуги червоного сонця.

Мінасов, як ввійшов, зараз же пильно й уважно оглядів мене, немов хотів сказати: „а ну, який ти єсть, дай роз-

дивити ся“. Мабуть, я йому вподобав ся, бо він задоволено потер руки і повернув ся до Степанюка.—Щось пошепотівши тому на вухо, він голосно сказав:

— Та не спізнай ся... Ну, іди.

Степанюк вийшов. Мінасов знов потер руки, але ще з більшим смаком, повернув ся до мене і мовчки, хитро підморгнув. Немов ми лишилися самі для якоїсь таємної спільної справи, про яку раніше умовилися.

Признаюсь, мені неприємно йокнуло в грудях од сього загадкового вступу.

Але я зробив досить удачну здивовану міну й сказав:

— Що таке? Чого ви моргаєте?

Мінасов задоволено засміяв ся, як людина, яку не так то легко розгадати.

— Книжечки везли? Га?—з дружельбним виглядом ступив він до мене.

Я хутко подивив ся на його руки,—ні ножа, ні револьвера немає. Але я все-таки міцніше упер ся ногами в землю й задом об стіл і чекав.

— Ви чого так дивитесь на мене?—засміяв ся Мінасов.— Я чоловік смірний, я люблю революціонерів... Давно вже у нас їх не було, в сій хатинці. А хороша комнатка? Га? Хе-хе-хе!.. Один єврейчик тут сидів так йому так ловко було тут, що співать почав. Спервоначала трошки сердив ся... От так, як ви зараз, а потом почав співать. Їй-Богу! Веселий такий став. І не довго був—місяць чи півтора. А так спонравив сю комнатку, що й їхать не хотів. Та нада було... Од нас прямо в жовтенький домок поїхав... Хе-хе-хе! Знаєте, що то таке? У вас, австріяків теж, мабудь, єсть... Як то по-малоросійськи сказати, щоб ви пойняли... Хата така велика, жовта, а там сидять сумашедші, чи як то по-малоросійськи... От не знаю... Сам я з малоросів, а от сього слова не знаю.

— П'яні, мабудь...—сказав я.

„Калмик“ гостро зиркнув на мене, але я дивив ся на

його з таким простодушним інтересом і нерозумінням, що він аж з легкою досадою крутнув головою.

— А, ні! Які там п'яні... Ну, як називають ся ті, що з ума, з розуму сходять?.. Скажені. Га? Такі, що верзуть, що попало?

— А-а! Ті, що з розуму сходять! Закохані?

Мінасов знов глянув на мене.

— Ви, паниченьку, чи дуже дурні, чи дуже... Розумні? Га?

Я волів бути дурним і здивовано подивив ся на його.

— Та чому?

„Калмик“ не знав, що сказати. Ага, серденько, укусив? Ти, мабуть, ще й не знав, що глупота найкращий панцирь. Я непорозуміло дивив ся на „калмика“, а він мовчки шукав чогось на мойому лиці.

— Та так і не розумієте, що я кажу?—раптом спитав він.

— Ні, не розумію.

Він дрібно засміяв ся й легенько похльоскав мене по плечі.

— Ну, то й не треба... Не треба, кажу... Хе-хе-хе!

І знов подивив ся на мене своїми маленькими, дуже блискучими очима.

Я програв. Ну, добре-ж! коли так, то ось-же й тобі.

— А і ваш синок у сій хатинці сидів?—теж з приємною посмішкою несподівано спивав я.

Жандармові моментально злетів сміх з лица. Очі стали страшні—прозорі, гострі, він аж вирівнявсь і зблід. Я почув що в мені сильно забилося серце і, пам'ятаю, проти волі озирнув ся круг себе. Крім карафки на столі, не було нічого підходящого.

— Ага, Степанюк уже сказав—вмить майже спокійно муркнув жандарм і знов посміхнувшись додав—у сій сидів, у сій самій! І синок мій тут сидів. Кланяйтесь, як стрінетеся. Тільки от та біда, що всі з сеї хатинки їдуть чогось у жовтий домок... Не знаю, чи приведе Бог зустрітись вам... Не знаю...

Я мовчки посміхнув ся. Але сей старий жандарм, десь, не мало бачив таких посмішок. О, чого він не бачив тут у сій „хатинці!“ Чого тут не діялось!

— А у вас і часики є!—раптом сказав Мінасов, хитнувши мені на груди.

Я здивував ся.

— А що-ж тут такого? То мій годинник. Ви на годинник показуєте?

— На годинник, на годинник... Не помагаєть ся... А ну, покажіть. Загранишний?

Я не розумів, до чого він хилить, але виняв і показав. Се був дарунок одного мого приятеля, чорний, тонкий, як карбованець, годинник.

— Ловкі часики!.. Треба в контору забрати... Пожалуйте сюда...

Я поклав годинник у кишеню і спокійно сказав:

— Мені офіцер дозволив мати його при собі. Я ще не такий дурний, щоб таким способом дав себе ограбувати.

Я се сказав навмисне, мені цікаво було подивитись, що він зробить і що може зробити. А коли ударить,—тим краще, я не поїду в „жовтий домок“. І навіть скося зміряв проміжок між моєю рукою й карафкою.

Але Мінасов тільки засміяв ся.

— Горячий який!..—навіть задоволено сказав він.—Ну, носіть при собі, носіть... Як будете їхати в „жовтий домок“ самі подаруєте... Часики ловкі... У мене єсть синок, в сищиках, так йому подарочок-би. Он любить такі вещички... Що? Не подаруєте? Хе-хе-хе!.. Подаруйте!..

Я одсунувсь до ліжка і ліг.

— Спатки схотілось? Ну спіть, спіть...—добродушно згодив ся жандарм.

Я нічого йому не одповів і заплющив очі. До станції підходив поїзд. Койка моя дрібно трусилась під мною, на пероні чув ся гамір, біготня, крики. Можливо, що в сьому поїзді приїхав хто небудь з *своїх*. Він має вигляд строгого,

чепурного німця і солідно йде за носильщиком який несе його міцний і дорогий куфер. Він і не знає, що над головою його лежить такий же „чужеземець“. А як би знав, то що?.. Через годину він летітиме туди, куди мене повезуть. А *коли* вони мене повезуть?

Я розплющив очі й подивився на жандарма. Він сидів проти мене на канапі й мовчки чудним поглядом дивився мені в лице.

Я знов заплющився. Цікаво, чи довго він так дивитиметься? І що він хоче тим дурним своїм поглядом добитися? Прошу, прошу,—дивись хоч всю ніч! Тільки чорта з два ти чогось добьєшся від мене. Днів через три чотирі мене одвезуть у Київ і твоє старе, чорне од злости серце так і не потішиться.

У Києві, розуміється, зараз в тюрму. „Женский уголовный корридоръ, мужской корпусъ“, маленькі камери, спів вечірній, тужний рідний; обличчя в „вовчках“, дорогі та близькі.

Я знов зирнув на „калмика“. Він так само не зводив з мене упертого, чудного погляду.

Що він мене гіпнотизує, чи що, старий катюга? Чого він хоче, стерво калмицьке?

А в тім, прошу,—дивись, дивись!

Я посміхнувся. Посміхнувся і жандарм, тягучою, тонкою і хитрою посмішкою.

І проти волі, з злістю, я почув, як по мені пройшов несвідомий, тоскно хвилюючий страх.

Що за легкодухість? Чого? Що він мені може зробити тим наївним поглядом?! Хай собі дивиться ся. Спати!

Я рішуче повернувся до Мінасова спиною й постановив заснути. Я зтомлений, мені треба спочинутися і тоді я буду міцнішим, спокійнішим, я сміятимусь з злобного дідка.

Гомін на станції стих. Дзвеніло тільки на телеграфі та десь дуже далеко,—наче хтось калошами по паркету,—човгав паровоз.

Яка може бути година? Не більше семи-восьми. Тепер саме треба спати, в таку пору „він“ не посміє мені нічого зробити.

А як візьме та накриє мене чим-небудь, щоб не чути було мого крику, і почне робити, що хоче? Од тої ненависти, божевільної, жгучої, що стоїть в його очах,—усього можна сподіватись. Раз він рішив не спати всю ніч, сидіти не рухаючись і не зводити з мене очей,—сила ненависти його мусить бути велика.

І тут же я помітив, що страшенно хочу спати. До сього часу не хотілось зовсім, а тепер так і мутило мозок.

Я й не счув ся, як заснув.

Скільки спав я, не знаю. Але, памятаю, прокинувся не сам собою, а наче мене хтось трівожно і жалібно будив, наче скоїлось щось непоправиме коло мене й хтось ридав над тим.

Я хутко розплющив очі. І зараз же зачув, як хтось позаду тихо схлипував і щось шепотів. Я, сціпивши зуби й боячись зробити найменший шум, став помалу повертати голову. Серце мені билось з такою силою, що страшно було, чи не чути його стуку.

Ось кругла стеля з жовтим кружалком від лампи... Шопіт так само перериваєть ся старечим схлипуванням і чути:

— По веліцей милості твоей і по множеству щедрот твоїх... Яко раб... Прости і сохрани його...

Ліжко мое раптом рипнуло. Я замер в своїй позі з неприродно викрученою назад головою, але ждав, що буде.

Шепотіння на хвилину зтихло й потім знову почулось:

— Взбранной воеводе победительная...

Я зробив рішучий рух і повернув голову зовсім назад.

— Хе-хе-хе-хе!...—раптом розсипав ся по хаті насмішкуватий, злораднісний сміх. А прямо перед моїм лицем було лице Мінасова. Він стояв на колінях, спиною до мене, але з поверненою у мій бік головою.

Він сміяв ся, як чоловік, котрий ловко піддурив і радів з того в лице піддуреному.

— Розбудив я вас? Га? Хе-хе-хе! Молив ся, знаєте, та сокрушав ся о гріхах. Заплакав трошки. Думав, не почувете, а ви почули. Дуже вже гірко плакав... За сина молив ся... хе-хе-хе!.. Звеніть, що побезпокоїв. Не буду більше, не буду... От устану даже, спіть спокійно, спіть...

Він устав і сів на канапу, сміючись та поглядаючи на мене. А мені здавалось, що він тим поглядом хоче дізнатись, чи я вірю його сміхові. І чим більше він бачив, що я не вірю, тим злобніші ставали його очі.

Я одвернув ся й знову ліг так само. Але заснути я вже більше не міг. Спочатку від того, що мені було чогось сумно. Сумно та й годі. І сум той вязав ся з недавнім шопотом і хлипанням. Чого? Що за сантіментальність ідіотська?! Чи можна сумувати над сльозами крокодила, який жаліє, що втікла йому з пащі здобич? А ну, встань-бо та ще обніми його та приголуб і пожалій. А він тебе за се постаєть ся швидко до „жовтого домику“ довести.

Але сум не відходив від мого ліжка. Навкруги стояла мертва тиша. Мабуть, була друга або третя година ночі, той час, коли навіть телеграфисти сплять, схиливши голови над апаратами.

Жандарм не рушив ся. Я теж. Десь із тиші ночі долитали рівномірні згуки—то, певно, працював якийсь завод.

Жандарм устав, підійшов до столу і дуже стукнув шклянкою об карафку.

Я швидко повернув ся.

— Ах, звиніть, я знов розбудив вас... Нечаяно стукнув... Спіть, спіть...

А очі уперто й важко дивились на мене.

Я зрозумів, що він уже не дасть мені спати.

Дійсно, до самого ранку він то стукав шклянкою, то кашляв, чхав, ходив по хаті.

Зпочатку я ворухився, але потім почав хропти. Він стука, а я хроплю.

Але, здається, він не вірив моєму хропінню, бо частенько сміявся й прохав вибачення за шум.

О шостій рано прийшов Степанюк. Не повертаючись, я чув, як Мінасов показував на мене і щось шепотів.

Почався кошмарний, страшний час. Мінасов не давав мені вночі спати стуком. А вдень неодмінно що дві години заходив і теж будив ніби за якоюсь справою. Голова моя була весь час гаряча і тяжка, тіло боліло, а нерви, здавалось, були не в середині, а поверх мене, так що кожний порох боляче одбивався на них. Я ні про що не міг ні думати, ні згадувати,—єдине що рятує ув'язнених. Мозок мій, здавалось мені, ставав усе меншим та меншим і от-от зщулять його до одного страшного пункту. Тоді я пропав. Зтулившись, він склеїть його й тоді кінець всьому, все переплутається, змішається, забудеться, знищиться,—я поїду в „жовтий домок“.

А Мінасов що ночі провадив своє діло. Він теж не спав. Бо коли-б же міг те робити? Він був увесь жовтий з зеленими смугами під назвичайно хоробливо блискучими очима. Лице все обвисло і було вимучене. Але він все з більшим і більшим задоволенням поглядав на мене все з більшою веселістю запитував, як мені подобається життя у них.

З початку я пробував жалітись офіцерові, який допитував мене, але що той міг би зробити. Може, то все робилось навіть з його згоди? Він же казав, що ось-ось мене повезуть звідци.

А повезуть! Я знаю, куди вони мене хочуть повезти. Але того не буде!

Я сціплював зуби й цілі дні та ночі сидів на ліжку в тяжкому дріманнях.

А Мінасов хіхікав і оповідав про тих, які були тут до мене, які так само, як і я, зпочатку жалілись, лаялись, потім сиділи також на койці, поклавши голову на коліна. А далі раптом починали бігати по хаті. День у день, ніч у ніч, усе бігали. І вже зовсім не хотіли спати.

От не хотіли та й годі! Навіть не дрімали ніколи. Усе бігали та щось пильно думали. А там одного дня або одної ночі,—як з ким!—починали говорити таке, що й мала дитина зрозуміла б, що то ні до чого. Деякі тихенько при сьому сміялись, а деякі лізли битись, кричали, рвали на собі волосся. А один був, який неодмінно хотів виколупати собі пальцем око. Звичайно в такому стані їх уже не могли тримати тут,—станція не лікарня,—їх одвозили у „жовтий домок“.

Але були моменти, коли й я почував себе дужчим. Се бувало, звичайно, по півночі. Старий організм жандарма не витримував,—і він мимоволі засинав. А, чортове падло! Ні, ти не спатимеш!

Тоді я вже вставав, стукав ногами, карафкою, ходив по хаті і грюкав чим міг. І тоді в мене раптом прокидалось те, про що говорив мій кат. Я почував, що мені хотілось страшенно кричати. Не кликати на поміч, не жалітись, а просто без цілі дико й люто заревти. Коли я схоплював в собі се бажання, я зараз з страхом сідав на ліжку й затирав. А Мінасов лукаво посміхавсь до мене спухлим від безсоння, страшним лицем.

І той сміх знов підносив мене.

— Я вам перешкожаю спати?—голосно питав я, встаючи й ходячи по хаті.—Вибачайте, але я так виспав ся, що мушу трохи проходитись. На прохід у двір ви мене не пускаєте, одже я хоч по хаті. Чудесна хатинка і оригінальна в ній будова! Правда!

Жандармові злипались старі, змучені очі, але він хитав головою і старався хіхікати.

Хіхікай, хіхікай, побачимо чия візьме! Він мене руйнував, але він же мені й надавав сил. Ненависть, як і любов, давно вже сказано, рідні сестри і як одна, так і друга можуть щось дати. Я се побачив ясно тільки тоді. Моя ненависть була більша, ніж найжагучіша любов. Я чув кроки „калмика“, як він ще важко й по старечому вступав на сходи. Голос його я розпізнавав на пероні, коли він говорив до кого-небудь. На лице його я не міг дивитись без сладострастного болючого параксизму злости. Іноді годинами я сидів і чадно марив про те, як я наступаю йому на горло ногою й з гидкого роздутого лица його по малу видавлюється синій язик.

Я вже почав навіть скучати за ним, як він чогось довго у-день не приходив.

І все те робилось мовчки й непомітно для чужого ока. Чи то мені так тільки здавалось? Та й кому би то було видно? Степанюкові? Він був зайнятий своїм животом та, мабуть, і звик уже до таких історій. Офіцер? З ним ішла у мене комедія допитів, він знав тільки мої „показання“.

А більше я ніяких людей не бачив.

Раз по півночі я ходив по „ямі“. Жандарм спав. Як я не стукав, як не кашляв, він рішуче й безсило спав.

Я взяв шклянку й стукнув нею об карафку. Жандарм тільки зробив невеличкий рух і ще дужче засопів носом. Голова його, як звичайно, лежала на поручні канапи, а руки зтомлено звисли вздовж тіла.

А, стара гідото! Ти спиш? Ні, ти не спатимеш. Ми не спатимемо.

— Слухайте, вахмістре!—підійшов я до його і злегка штовхнув рукою в плече. Він повернув ся, але прокинутись не міг.

От узять схопить руками за горло і душить, душить до раювання, до крику щастя! А потім утікти...

І раптом я весь замер: та як я не подумав про се до сього часу! Утікти. Розумієть ся! Ключі від камери у його

БІБЛІОТЕКА
ХАРКІВ
в кишені, задушить, витягнуть ключі, одімкнути й тихенько вийти на сходи, знов замкнувши двері. А там... Просто йти на пограничну лінію! Хай вбиває погранична сторожа, але ліпше смерть у чистім полі, під любовними зорями, в напруженню і щастю боротьби, ніж у „жовтому домику“.

Ні, душити не можна. Я був занадто слабкий. Він міг підняти крик і все пропало. Треба обдумати.

Я вже бояв ся його розбудити. Треба обдумати.

Я обережно ліг на ліжко й став міркувати. Зробити петлю, накинути йому на шию і зразу сильно затягнути. Але як закинути на шию? Голова лежить на поручні й не пустить до шиї. Я шарпну і йому затягне тільки ніс або рота.

— Хе-хе-хе! Не спить ся?—раптом зачулось з канапи.

Я аж сів на ліжку. Невже він догадав ся?

Ні, по виразу лица нічого не помітно. Але лице вже не таке сонне. Е, се не можливо! Він буде висипляти ся і не спатиме тоді, коли потрібно! Треба инакше!

І от почалась горячкова потайна гра у мене. Я хотів його вимучити так, щоб він спав як убитий. Я хотів підбадьорити його й для того удавав, що приходить мій кінець. Се, власне, мені не важко було робити, бо не знати, чи то був, дійсно, кінець, чи гра. Я, справді, вже не хотів зовсім спати. Цілий день я ходив по ямі, иноді навіть забуваючи, де я і чого хожу, чого хочу. Голова робилась все легчою, але вже не горіла, а палала. Часом мені здавалось, що у мене на плечах не голова, а великий язичок лямпи. І від сього мені було смішно й весело. Я говорив про се Степанюкові, а він пильно дивив ся на мене й гикав. А иноді зітхав і одвертав ся.

Мінасов-же, дійсно, підбадьорював ся й любовно поглядав на мене,—я давав йому велике задоволення. Він просто любовав ся мною й хіхікав, радісно, щасливо.

А я теж хіхікав про себе.

Я вже винайшов спосіб. Коли він засне, взяти карафку

розмахнутись зо всієї сили і гепнути його просто по виску. Смерть буде моментальна. Приємно було-би розтягнути її, подивитись ще в наповнені передсмертним жахом паскудні очі, але.. не можна, не варто ризикувати.

Треба тільки не пити в той день води, щоб карафка була повна. Правда, вона солідна, казенна, але все таки, хто знає якої міцності жандармська голова.

Я постановив:—сеї ночі. Сил більше немає. Ще кілька днів і мені кінець.

Моя постанова надала моему вигляду, мабуть, ще більше виразності, бо коли в той вечір прийшов на свою чергу Мінасов, він аж руки потер, дивлячись, як я крутився по хаті.

— Гуляєте? Га?—спитав він хриплим від втоми, але уважним і задоволеним голосом.

— Гуляю!—радісно відказав я, не ховаючи радості, а, навпаки, підкреслюючи.

І його моя радість ще більше потішила.

— Гуляйте, гуляйте. Головка як ваша? Горить?

— Горить!—щасливо засміявся я і раптом зупинившись проти його, таємниче додав:

— А знаєте, я думаю, що мені хтось підмінив голову на казан з киплячою кашою...

Се його страшенно зацікавувало.

— Та невже?—скрикнув він.—Як же то так стало ся?

— А так. Я спав у день, а хтось прийшов і взяв тихенько мою голову, а мені начепив гарячий казан з кашою. І замість мозка, тепер у мене сама гаряча каша... От штука!.. Ха-ха-ха!...

— Ха-ха-ха!..

Ми обое весело реготались і дивились одне на одного гарячими хитрими і пильними очима.

— Так ви собі тепер так і гуляєте з кашою?

— Так і гуляю. Раз-два! Раз-два!

І я почав марширувати по хаті. А Мінасов дивився за мною й щасливо сміявся.

Потім на мене раптом упала утома. Я сів і сперся головою об стіл.

— А ваша голова часом не спалить столу?—вмить заклопотано спитав жандарм.

— Я злякано підвівся й подивився на стіл. Ні, він був цілий.

— Не сідайте більше, ходіть,—порадив мені жандарм.

— Ходити? Добре, я ходитиму.

І я почав ходити. Я ходив, співав, говорив усе, що мені приходило в голову, а Мінасов слухав, піддержував мене і непомітно для себе починав куняти. Голова його якось відразу, як перерізана на горлі, впадала на груди і він на хвилину засинав. Потім, пробуджений моїм стуком або криком, підводив її, слідував за мною й знову засинав.

Годині о другій стало зовсім тихо на станції. Останній поїзд пішов, грюкнули останні двері під низом, замовк дзенькіт телеграфа, тиша ночі залила усі куточки. Тільки я ходив під кам'яною шапкою й з гарячою головою, з людським напруженням вів свою останню справу.

Жандарм уже спав, не чуючи нічого, ні стуку шклянки об карафку, ні топота моїх ніг, ні мого кликання. Рот йому роззявився і рідкі, злегка почорнілі зуби вишкірялись, як у здохлої собаки.

Я кілька разів зупинявся, брав карафку і робив пробу. Заносив руку високо над головою й прицілявся. Так, помилки не буде: карафка впаде як раз своїм масивним кінцем йому на висок. Тільки хрясне подла голова!..

Хай ще трохи, хай сон заволодіє цілковито станцією.

Сказати, що я думав в той час про волю, про те, як і куди бігти, про те, що з того вийде,—я не можу. Нічого я не міг думати. Те все вийде само собою, мусить вийти.

Та, власне, і про се я не думав. Я нічого, краще ска-

зати, не думав. Я знав тільки одне: ось я зараз візьму карафку, розмахнусь і станеться щось таке, що мусить статися. Більше нічого. І тоді голова не буде гаряча, не буде страшних пароксизмів у грудях, не буде безсоння. Я буду спати, спати, спати. Я покладу голову на руку і спатиму, як в дитинстві, затишно й щасливо.

Жандарм щось зі сна пробурмотів. Я зупинився й похолов: він виспить мене і тоді не можна вже буде. Чого ж я хожу? Чого чекаю?

Я затих. Рука моя, як самостійна жива істота, незалежно від мене, помалу й бережно простягнулась до карафки. Простягнулась і взяла,—не як звичайно беруть, щоб налити води, а вивернувшись, ніби наміряючись лити воду з дна. Затичка тримала мене міцно, але я старався все таки тримати карафку горизонтально, щоб не було сильного напору води. Бо при одній пробі вода вже випихнула затичку й розлила мене по підлозі.

Жандарм знову ворухнувся, солодко почмокав губами й засопів знову. Голову він уместив ще краще для мене, немов спеціально для цього й ворухнувся.

Я підняв карафку весь дріжучи, ступив на крок ближче й нахилив її до сонного. Зблизька лице його було просто страшне,—змучене, блідо-зелене. Але я впивався у його й нахилився все ближче та ближче. Його дихання вже легким теплим духом доходило до мого лица.

І вмить... щось кинулось мені в очі. Памятаю, зразу чогось в грудях пройшов страх, невідомо чого, сліпий безглуздий страх. І той страх якимсь побитом вискочив на мене з лица жандарма!.. Я ще ближче нахилив її, вдивляючись в його лице. Яка знайома шия, груба, мужицька порізана глибокими зморшками! А брова... Ні, не брова, а очі... І не очі, а щось коло очей, якась рисочка, якась маленька рисочка, коло очей, чи коло брови, чи на виску...

Я швидко одхилив її: він похорий на батька! У тата так само виринав він на брові маленький вихорчик!

Пам'ятаю, я з якимсь незрозумілим, містичним жахом одсунувсь, поставив карафку на стіл і розтеряно зупинився. Потім знов на шпиньках, страшно хвилюючись, підступив до жандарма й нахилив ся, близько-близько. Вихорчик стирчав, дійсно стирчав! Я малим, сидячи у батька на руках, завжди старав ся пригладити сей чубчик до всеї брови та він не давав ся. А тато сміяв ся й, чогось трошки червоніючи, гаряче цілував мене.

І очі так само заплющені, маленькі та глибокі. І так же змучені бували, і теж, бувало, кротка, тужна втома лежала на них і жалко було будить тата.

Я на шпиньках, боячись загомоніти, одійшов до свого ліжка і сів. Я чув, що я вже не можу взяти карафку й замахнутись ще раз. Через що,—я не знав і не думав. Я не міг думати: на мене раптом найшла надзвичайна, обесилююча втома. Пам'ятаю, очам стало тепло, руки й ноги обмякли, голова стала хилитись на бік. Я ліг і перший раз за весь час почув себе зручно й затишно на жорсткій койці. Тепло з очей пройшло в груди, в мозок. Чудний спокій, сумний, миротворчий найшов на мене, неначе я виконав щось дуже трудне і важне.

А через якусь хвилину непомітно прийшов давно забутий сон і я вперше, в сій ямі, заснув затишним, теплим, дитинячим сном.

Ми проспали до самого ранку. Нас розбудив Степанюк, який прийшов з наказом вести мене на поїзд,—прибула телеграма з Києва—вести мене негайно туди.

Мінасов був вражений: і тим, що ми спали, і телеграмою. Але ще більше він вразив ся, коли я виняв свого чорного годинника й подаючи йому, без насмішки сказав:

— Нате для вашого сина. Він любить такі вещички... Беріть, беріть!..

Не знаю, чи взяв він чи ні, а я годинника поклав на стіл і хутко вийшов з камери.

Чеканнє.

Пізно вранці, як сонце ставатиме на косарський обід, архирей має виїхати з Малих Вишеньок. Між Малими Вишеньками й Болотянкою в гаю, де кучерявлять ся дуплясті верби старезної, тінистої гребельки, проходить межа двох повітів.

Тут і чекають гостя—становий пристав Зеленкевич, болотнянський батюшка та поміщик з с. Великі Вишеньки Глюзінський. У болотнянського батюшки архирей зупинить ся тільки на годину, щоб перепрягти коней і перемінить кучера: за Болотянкою є круча, з якої пристав не може доручити везти його преосвященство будлі кому, для сього запрошено спеціального візника. А в Великих Вишеньках зупинить ся у пана Глюзінського на довший час.

Кроків за пятьдесят від греблі, на невеличкій могилі, стоїть стражник Кавун і пильно дивить ся у далечинь. Там, геть-геть аж попід самими Малими Вишеньками, на другій могилі, неначе муха на паляниці, ледве помітно чорніє стражник Андросюк. Тільки зявить ся карета архирея, Андросюк моментально запалює смолоскіп—і телеґрама готова.

Так за далеких козацьких часів передавали ся грізні звістки про наближенє татар.

Сонце помалу підбіраєть ся на косарський обід. Трудно йому, мабуть,—розчервоніло ся, нагріло ся, пашисть теплом і блиском на всі боки.

Перед бричкою Глюзінського, в позі умильної пошани мнеть ся тенор з містечка Задрипаного, Семен Козолуп. На йому потертий фрак, вишивана сорочка та жовті черевички з чорними латками. Він крутить у руках рудого солом'яного бриля à la рапата і слухає пристава. На виснаженім плескуватім лиці його з качиним носом написано й тривогу, й самовпевненість, і навіть вибачливу насмішку.

Пристав і батюшка хвилюють ся. Батюшка неспокійно, тоскно, з виразом людини, яку ловлять; пристав—заклопотано й весело, як чоловік, що сам ловить. На йому все блиска й горить: гудзики, погони, білий, як сніг полюсів, кітель, червоні, соковиті губи, циганські очі з синіми баньками, ляковані чоботи. Він уже все оглядів і провірив: греблю направлено, дорогу вирівняно, а по боках, як наказував, повтикано молоді деревця. Фасонисто, й немово справжні деревця. Нагорода мусить бути обов'язково.

От тільки сей архаровець—Козолуп! Звір ся на його, а він тобі такий фортель одлупить, що не то що нагороди, а світу божого не побачиш.

— Слухай, Козолупе, скажи ти мені щирю правду,—трохи не п'ятий раз питає Зеленкевич,—чи служив же ти у архива? Останній раз, Христом-Богом, як чоловіка прошу, говори ж, сукин син, по-правді: служив?

Козолуп стискує одним плечом, посміхаєть ся й покiрно одповiдає:

— Служив вашескородіє...

— За кучера?

— Так точно, за кучера.

Розмова ведеть ся навіть в тiм самiм порядку, але батюшка слуха її з напруженням і турботою. В каштановій натопiрченій рясі, насиченій густим духом нафталіну, та замореним лицем і тоскними очима, він похожий на засижену квочку.

— А як же ти в пiвчих опинив ся?

— А по случаю восхiтiтельного голосу, вашескородіє...

Тут Козолуп рішуче переклада з одної руки в другу „панамський“ бриль і, маючи покласти кінець всяким сумнівам та малодушію, отверто й горяче говорить:

— Дозвольте ізяснить ся, вашескородіє! Скажу вам як подобаєть правді. На певческоє занятте я перейшов, када говорить по справедливості, просто как воно образованное й льогкое. А весь мій тембер, вашескородіє, в кучерськім делі. Йй-Богу, вашескородіє? Пуцай се необразованість, а я вам прямо признаю ся і більше нічево. І не стидюсь, ну, що ж, хто до чого способний. Скажу так, вашескородіє... звиніть тільки, батюшка, за глупі слова мої, нехай мені скажуть: „будь ти, Козолуп, за первого тенора у архирейськім хорі або за кучера у последнего поміщика“, так от накажи мене Бог, візьму кучера! Йй-Богу!..

І Козолуп, немов сам собі дивуючись, стискує плечима й посміхаєть ся.

— Артист, виходить,—кива на його батюшці Зеленкевич.—Так чого ж ти не служиш за кучера?..

— По слабості спиртних напиктів, вашескородіє—винувато зітхає й потушлюєть ся Козолуп.—Не можу на пунктї вдержать ся. У мене пункт—полкварти, вашескородіє. Как удержусь—давайте віз пуху, на курерських провезу і пушинки не розгублю. Ну, как перейшов за пункт—годі, злізай з некипажа. Тільки ви не сумнівайтесь, вашескородіє, за сьогоднішній день. Довезу он як! Не за деньгами стало, вашескородіє. Пять рублів, понятно, тоже пішки не ходять, ну, тільки ж... Давно вожжі в руках не держав, Йй-Богу! Голову, вашескородіє, даю, що в благополучности все буде! Вірте совісті...

Пристав все ще вагаєть ся.

— Чорта мені з твоєї голови. Завезеш кудись у кручу, а я що тоді з твоєю головою буду робить? Був такий слуцай торік в однім повіті—повертаєть ся до батюшки Зеленкевич—їхав оттак само як от тепер архирей по єпархії. Ну, нічого. Тільки, розумієте, круча там по путі була, а внизу

став. Як у нас. Ну, спеціального кучера, от вроді Козолупа... Ну, ти, брат,—не потискуй плечима, знаєм ми вас. Просять, розумієте, сукиного сина: серце, голубе, радість наша, ради Бога, не підвези-ж москаля. І що-ж ви собі думаєте: завіз падлюка прямисінько в став!

— У став?!—з жахом шепоче батюшка.

Глюзінський ліниво й зневажливо посміхається—під жовтими й рівними, як пучки житнього колосу, вусами. Мабудь, він зневажає й архирея, й цього жалюгідного попа, й пристава, з якими вліз у компанію.

— В самий ставок завіз, анафема!—сміється Зеленкевич—чи од страху чи перестарався, чорт його знає. А пристава змістили. От тобі й головою ручався!

Козолуп вибачливо посміхається.

— Ми не спужаємся. На день по три архиреї возив. От тільки, вашескородіє, на щот полкварти звольте милость, як обіщали, побезпокоїтьця.

— А без цього не можеш?—з цікавістю і не без спочуття питає Зеленкевич.

— Нікак нет, вашескородіє, Без півкварти ручательства не даю. Се по совісті. Как півкварти не буде, амінь, без темберу повезу. Більше теж не треба. Ну, щоб з тембером—нада півкварти.

Батюшка від хвилювання не розумів і пристав поясняв йому. Потім вийма наготовлену пляшку горілки й дає Козолупові.

— На, бери... Я держу своє слово. Але гляди, брат, як що трапиться, такий тамбер тобі пропишу, що й себе додому не довезеш. Чекай тут, нікуди не ходи, а то наклюкаєшся десь. А як проїде архирей, зараз же до батюшки.

Козолуп дуже охоче хитає головою, робить страшенно уважний вигляд, а сам тим часом обережно хова горілку в кешеню. Потім не помітно одходить під верби, вибиває застичку любовно обтирає пляшку й солодко п'є.

Сонце вже давно перетягнуло за косарський обід. Тіні від лоз, де стоїть бричка Глюзінського, скорочують ся. Глюзінський починає позіхати й подивляється на годинник. Батюшка все частіше й частіше витирає піт білою з рожевими яблуками хусткою.

Раптом на греблі чується стукіт коліс. Всі озираться й чекають. Незабаром в зеленім коридорі старих дуплястих верб з'являється селянський віз запряжений парою шкапенят, похожих на дві тарані. На возі сидить дядько з широкою добродушною бородою, а за його спиною лежить хтось.

— Ну, от чортяка їх таки несе!—говорить Зеленкевич— що-ж там той йолоп Микитенко? Сказано йому дурню нікого не пропускати по сій дорозі. Ей, ти там! Куди? Звертай назад! Назад к чортовій матері!

Зеленкевич кричить і махає рукою, але дядько їде собі далі. Він теж щось говорить і посміхається.

— Козолуп! Піди брат турни його к чортам собачим звідси. Хай другим шляхом їде... Ну, сволоч народ! Як раз йому тоді треба їхати, як не можна.

Козолуп хапливо зводить ся, біжить до дядька, мотаючи хвостом ффрака, й зупиняє коней.

— Повертай назад! Чуєш, що тобі приказують. Лізе.

У дядька зелений, розплесканий, як шапка старого гриба, картуз і сині, добрі очі. Він не перестає посміхатись і лагідно говорить:

— А мені господин урядник, спасибі їм, дозволили. Вперед препятствували, то правда, а потому согласились. „Іжжай, кажуть, як їхне благородіє господин справник“...

— Восхитітельно—нетерпляче й строго згожується Козолуп.—А господин пристав тобі приказують звертай назад і шабаш. Поняв?

Дядько охоче хитає головою, все дуже добре розуміє і знов говорить:

— Ну, я й поїхав. Ато-ж. Думаю: просить буду госпо-

дина пристава, а вони, спасибі їм, і дозволять. Мені в Задрипане. Стара моя заслабла, так на операцію везу, хай Господь милує. Бог його зна, як воно вийде, ну тільки дохтур наказував на рано бути. А вже, горенько наше й нерано. Задержали нас господин урядник. Задержали, хай Господь милує. Ну, дякувать, випустили. Говорять: „як господин пристав постановлять...

— Зеленкевичу надокучило чекать і він кричить:

— Ну, що-ж там? Козолуп!

Козолуп здригує, поспішно бере за мотузяні віжки й повертає коней назад.

— Ніззя. Не приказано. Єто архирею без надобності... У тебе жона, у мене бабушка, а їм нада проїхать. Другим шляхом шкандибай. Мало тобі дорог? Ач, рисаки які!.. Ну, ти, паршива, ще мені тут шулить ся!

— Козолуп!!—чуєть ся сердитий крик пристава.

Козолуп злякано кидає коней і підтюпцем біжить до брички.

Тоді дядько замотує віжки на люшню, зліза з воза й розгладивши сорочку на грудях, з батагом в руці іде за Козолупом. На возі він здавав ся вищим, тепер—се коротконогий, кремязний і незграбний чоловік.

Кроків за десять від панів він скида картуза й з тою-ж посмішкою—не то ласкавою не то сумною—низько уклонившись, почина викладати приставу своє прохання.

Пристав сердить ся, виясняє, дядько охоче згожуєть ся, але знов таки провадить своє. Почуваєть ся, що хоч-би тут зіхались пристави зо всеї губернії та разом з губернатором почали йому токмачити, він все так само буде посміхатись, згожуватись, а потім говорити свої далі.

Але, з рештою, діло все-ж таки виясняєть ся: їхати сею дорогою дядькові ніяк не можна. Іншим-же найближчим шляхом, то правда, вийде верстов з двадцять крюку. З сим нічого не зробиш, що правда, то правда.

Але от що до прохання дядькової слабої баби,—поче-

коть край дороги проїзду архирея та попросить у його благословення,—так се... що-ж... се можливо. Так, край дороги, он там біля деревинок,—можна.

— Тільки щоб мені деревин не порушить, а то викину разом з старою твоєю он туди жабам в болото. Чуєш?

Дядько кива головою, смієть ся на жарт пристава і йде з картузом і батогом в руках до возу. Поставивши коней збоку на поважній дістанції від деревинок, він тихо переказує своїй старій про результат балачки. Лице баби вимучене, без крови, аж сіре. Здаєть ся, коли проколоти на йому шкуру, то з його потече рідка, білувата водичка. Губи потріскані, сині; баньки очей темно-жовті. Вислухавши чоловіка, вона з усилом вдячно хрестить ся й терпеливо заплющує очі.

Сонце стоїть уже над головою. Тіні короткі та чорні, як плями чорнила. Нагріте повітря хистко коливається по степу і далека Широка-Могила з темною цяткою Андросюка розпливається ся, хитаєть ся. Хліба застигли, не рушать ся.

Пристав, батюшка і Глюзінський поїхали обідати до батюшки, наказавши Кавунові негайно бігти до них, як тільки на Широкій Могилі зявиться ся дим.

Козолупові не сидить ся. Він то встане й, приставивши руку над очима, вдивляєть ся в далечінь, то йде до дядька вниз.

Дядька звуть Трохимом, а жінку його Мотрею. Вони з Ясиноватої. У них дома зостало ся пятеро дітей, з яких найстарший Меланці чотирнадцятий рік. Як помре стара, хай Господь милує, що тоді? А в старої грижа. Терпляча вона, стара, довго не піддавала ся, а се взяла та й не видержала.

Козолуп, спочуває, потішає, але йому стає нудно. Він вертаєть ся на могилу й знов заводить розмову з Кавуном про те саме.

Кавун мовчки понуро слуха,—йому вже остогидло ба-
зикання сього п'яного, прищелепуватого чоловіка.

— Ні, ти се ізобрази!—кричить з захопленням Козолуп—
четверик коней! Га? Та ти думавш, що таке кінь? Так собі,
худоба, як той казав? А, братіку, брешеш. Кінь тоже, брат,
знає, какой у тебе тембер. От, скажемо для блізіру, посади
тебе за фісгармонію. Бачив фісгармонію?

— Я з вами свиней не пас—раптом несподівано з хмурою
зневагою кидає Кавун.

Козолуп непорозуміло змовкає й, кліпаючи очима,
якийсь час мовчки дивить ся в одвернуте лице стражника.

— Ето проти чого?—нарешті, промовляє він.

— Проти того, що начальственному лицу тикать не по-
лагаєть ся—дивлячись, як біжить широченна пляма тіні по
хвилястому житі—одповідає Кавун.

— Ах, покорніше звиніть!—поспішно й з полекшенням
скрикує Козолуп.—Понімаю... Очєнь... звиніть. Тільки я,
знаєте, проти того за фісгармонію, що, скажемо, сяде за неї
один чоловік і сяде другий. Єсть тембер і той тобі так
заграє, що душу по сльозинці, йому, сволочу, оддай і то
мало, а другий... хоч плюнь та розітри. От така сама, брат,
штука й з конським предметом. Ти думавш як?

— А перекинете ви архирея...—раптом з легкою посміш-
кою пускає Кавун.

Козолуп від несподіванки на мент замірає. Потім схоп-
люєть ся на коліна, лютю бє себе кулаком у груди й
скрикує:

— Я перекину?!

— Та вже ж не я.

— Я перекину?!

— Та не я ж, кажу.

Козолуп з безмежним здивованем озираєть ся навкруги,
немов кличучи весь степ послухати сього чудного божє-
вільного чоловіка. Далі безнадійно й з призирством маха
на його рукою, сідає й починає закурювать.

Недалечко дрібно й безсило, як прив'язаний за нитку до небесного шатра, б'ється в повітрі кобець. Кавун байдуже слідкує за ним.

Степ хитається, переливається і біжить за обрій, де зблідле від спеки небо зливається з гарячим синюватим туманом землі.

Козолуп робить цигарку й весь час здивовано й ображено хмикає. Щоб він перекинув! Ха, сього йому ще ніхто не казав. Ну-ну!

Він у-мить одклада цигарку й хмуру лізе в кешеню. Винявши напівпорожню пляшку, мовчки витягає затичку й підносить до роту. Але тут же скидує її й простяга її Кавунові.

— Для любопитства ковтнуть трошки?

Кавун повертає своє понуре з важким носом лице, уважно дивиться на горілку й одвертається.

— На начальственнім посту не помагається тетим замигальниця...—крізь зуби цідить він і спльовує.

Козолуп стискує плечима і п'є сам. Потім обережно ховає пляшку в кешеню і, як ні в чім, знов починає розмову про те ж саме.

Тіні стають все довшими, але вже в другий бік лягають. Там де стояла бричка з панамі, холодку нема і сонце блищить на клаптиках сіна та недокурках.

Трохим сидить на возі, звисивши ноги в рудих задерев'янілих чоботях і тоскно водить очима навколо. Не їде архирей. Ах, горенько, горенько. А доктор наказував на рано бути. Та гляди, казав, не гайся, бо може померти, сам винен будеш.

Атож сам доктор так сказав, спасибі йому. Над вербами прожогом пролітають дві дикі качки, і тонко та дзвінко розрізаючи крилами повітря, зникають в тому боці, де видно на горі біленькі хатки Болотянки з двома вітряками з боку. Хати в розквітчаних садках схожі на наре-

чених в білих фатах, а млини, немов піп та дяк благословляють їх, розставивши руки в широких рукавах.

Трохим глибоко зітхає і, нахилившись до Мотрі, пильно й сумно вдивляється в неї. Сіре лице з пукатими баньками очей, покритих синявими віками,—непорушне. В куточках губ замерли мушки з золотисто-зеленими спинками. Дихає чи ні?

Трохим легко змахує мух і дивиться ся. Губи ледве помітно ворухнулися. Ну, слава Богу й за се.

— А що, ще жива стара?—чується голос за спиною.

Трохим підводить ся: стоїть той самий чоловік, що в архирея за кучера буде.

— Дякувать Богові, жива ще. Жива, Бог з нею. А як далі буде, не знать. Того вже сказати не можу. Ой, не можу, та не можу. І хотів би чоловік сказати, та не сила його.

— Нічого, дядьку, ти не внивай. Поклади уповання на мене. Верно. Я доложу архиреєві. Я поговорю з ним про тебе. Архирей у Бога не то, що ми. Ти молись хоч сорок днів і ночей та й нікоторого означення. А архирей руку возложив, шепнув Богові пару слів і стара твоя хоч танцюй. А що ти собі думаєш? Верно.

Трохим теж не сумнівається в сьому, та от біда, чи доживе стара.

— Доживе!—глибоко переконаним голосом завіря Козолуп. В такий день,—коли він буде везти самого архирея, щоб якась там баба не дожила.

— Об'язательно доживе, ти про се й голови не клопочи собі. Як можна! Се ж, брат, як на долоні тобі написано. Ти що собі думаєш, що се так собі, як той казав, спроста повстрічались ми тобі на дорозі,—я, значить, та архирей? Тут, брат, сам Бог так тобі підстроїв. Ага! А ти б собі як думав? Е, чоловіче, у Бога ходов много...

Мотря ворухнеться й скрипучим зусильним голосом говорить:

— Дай Боже здоровля за... добре слово... Хай Господь не оставить... за ласку...

Вона силкується розтулити смажні сухі уста в посмішку й вдячно кліпає очима до Козолупа.

— А що? Хіба не правильно розсуждаю?—задоволено скрикує Козолуп.—Ого, тітко, ще так затанцюємо, що держись... Ха!

Трохим сумно й ласкаво хитає головою, а Мотря зтомлено заплющує очі; але по виразу її лица видно, що вона все чує, розуміє й повна терпіння та непохитної, всецілющої віри.

Козолуп же знов підтвержує своє обіцяння поговорить з архиреем і починає оповідати, як він колись возив по три архирей на день, а коні не коні були, а чисті тигри. Тільки оком кивни і як людина тебе розуміє.

Трохим ввічливо, але неухважно виявляє здивованне й з надією погляда на могилу, де нерухомою масою, як кам'яна баба, сидить стражник Кавун.

Спека побільшується, густішає, згуки стають глухішими. В жовтозеленій осоці болотця кумкають жаби. Тон їхнього кумкання скорбний, жалібний, повний важкого непорозуміння. Здається, їх болюче невідомо за що хтось скривдив і вони покійно, недоумінно стогнуть і жаліють себе комусь. У-ум!.. У-ум!

Зтомлені спекою конячинки стоять похнюпившись і притулившись головами одна до одної. Вони немов слухають жалі жаб, немов їхню кінську долю оплакує тихе болотце.

Трохим теж затих і сидить коло старої, непорушно дивлячись в землю. Над їхніми головами безшумно носять ластівки, неначе виписують незримі хрести.

— Не видко, Трохиме?—часом чується тихим шопотінням від Мотрі.

Трохим скидує очима на могилу, де сидять Козолуп та Кавун, і сумно відповідає:

— Ні, невидко ще, мабуть.

Жаби стогнуть. Самотно, безнадійною покірністю звучить їхня скарга в застиглому гарячому повітрі. У-ум!... У-ум!

— Ох, недобре мені, Трохиме — шопоче Мотря — смертонька моя...

Трохим з боязкою тугою дивиться на неї і тихо говорить:

— Потерпи, Мотре... Може Бог дасть... архирей. Що-ж робитимеш?

І в голосі його чують ся ті самі ноти, що й у кумканню жаб.

— Наказував дохтур, щоб рано бути...—несміло додає він —та задержали нас. Ай, горенько. Задержали, хай Господь, милує...

Мотря мовчить і не знати, чи чує вона.

Аж ось, нарешті, архирей їде,—на Широкий Могилі скибчасто й розпливчато задиміла козацька телеграма. Кавун у ту ж мить поїхав у Болотянку сповістити пристава і Козолуп тепер сам на могилі. Він то присідає, то лягає на землю і весь час з-під руки дивиться в той бік, де, на його думку, мусить з'явитися карета архирея.

Трохим сквапливо садовить Мотрю, підкладаючи їй під спину соломі й свитки. Він що хвилини хрестить ся, витирає рукавом піт і подивляється до Козолупа.

Мотря, схвилювавшись, сидить напівчувствenna з заплющеними очима й тільки часом безсило й трудно роззявлює рота, по кутках якого уперто прилипли зеленкуваті мушки.

На греблі чути стукіт брички. Се—пристав, батюшка та Глюзінський. Козолуп зараз же підбігає до них, з під-

нятим заклопотанням вміщуєть ся до розмови й жадно зазирає всім у очі. Балакають пошепки.

Кавун знов на могилі й подає знаки.

Бричку ставляють по другий бік дороги проти Трохимового возу і ждуть.

Иноді Козолуп серйозно, але підбадьорююче підморгує Трохимові, показує на себе пальцем і заспокоююче кива головою,—не бій ся, мовляв, я тебе не забуду.

Трохим посміхаєть ся неуважною посмішкою й непокійно мнєть ся. Він без картуза, сонце пече йому голову й витягає на лоб дрібну росу поту, але Трохим з поштивости перед начальством не втираєть ся.

Мотря сидить рівно, мертво, в позі єгипетських фараонів, з заплющеними очима й блідим, загостреним носом.

Вмить Кавун дає останній знак,—се-б-то, збігає з могили.

Ще з пару хвилин напруженого чекання і на горбику з'являєть ся екіпаж запряжений четвериком коней устяж.

Батюшка судорожно обсмикує рясу, хапливо хрестить ся й, витягнувши шию, трепетно застигає. Тепер він скидаєть ся на квочку, що зачула шуліку.

Пристав, блідий серйозний, кидає навкруги короткі пильні погляди, притримуючи шаблю витягнутою „по швамъ“ рукою.

Навіть Глюзінський вирівнюєть ся.

Стріча проходить як найкраще. Архирей, маленький, зморщений дідок—зовсім не страшний. Привітний, не строгий, говорить просто, тихим голосом, але, видно, дуже зтомлений. Через се у його трошки гидливий і незадоволений вираз лица. Спочинуть би як слід.

Зачувши се, пристав, батюшка, Глюзінський прожогом кидають ся до своєї брички й кажуть кучерам швидче везти до батюшчиної господи.

Пристав, побачивши Козолупа біля карети, ще на хвилинку зупиняєть ся й голосно говорить до його:

— Козолупе! Ти ж, голубчику, щоб у свій час був на місці. Чуєш? Їх преосвященство до Болотянки доїдуть з сим кучером, а там уже ти постарай ся. У нас, ваше преосвященство, за Болотянкою єсть, так сказати, возвишенность.

Так ми в безпокойстві вашого благополучія надійного кучера... Знакомого з місцевістю... От сей...

Козолуп мене бриль і з боязкою соромливістю кліпає очима.

Але архирей тільки зтомлено хитає головою й торкає парасолем кучера: їхати.

— Поїжжай!!—офіцерським, піднятим голосом командує справник.

Але тут виходить невеличка задержка. Козолуп раптом чогось хвилюєть ся, ступає крок наперед і ненатурально-голосно викрикує:

— Ваше високопресвятительство!

Архирей здивовано зиркає на чудного чоловіка. Батюшка передчуваючи непевне, укриваєть ся холодним потом, а пристав грізно нахмурює густі циганські брови.

Козолуп немов ковтає щось і від хвилювання не може вимовить ні слова.

— Ну, що тобі?—досадливо оглядаючи його, кривить ся дідок-архирей.

Козолуп робить усилюя й хрипко говорить:

— Покорніше звиніть, ваше... високопресвятительство... Болящий мужичок... То-єсть, ваше пресвященство, жона у його... Благословеніє ваше... Рак, значить на операцію. Он там...

І Козолуп поштиво показує брилем на Трохимів віз.

— Архирей слухає нетерпляче.

— Нічого, братець, не розумію. Благословить? Болящий?
так?

— Так точно, ваше...

— Нехай до церкви підіде, завтра всіх буду благословлять.

І архирей знов легко торкає в спину кучера. Коні м'ярко натягують посторонки й екіпаж плавко пропливає повз Козолупа.

Пристав, перегнувши тіло з брички, люто щось шипить останньому й грозить ся кулаком, але Козолуп нічого не помічає. Він стоїть й непорозуміло дивить ся услід архирєєві.

Коли за греблею стихає стукіт екіпажів, Козолуп помалу одяга „панамського“ бриля і хмуро, роздумливо спльовує.

— Да-а, восхитітельно—промовляє він крізь зуби й повертаєть ся в бік „болящої“. Але в той же мент зупиняєть ся: Трохим якось підозріло метушиться біля воза. Мотря знов уже лежить, а дядько тупчить ся коло неї й безпорадно озираєть ся. Помітивши Козолупа, він раптом розтертяно посміхаєть ся й хита головою на жінку.

— От, недоїхала...

— Та невже померла?!

Трохим з винуватим і розгубленим виглядом розводить руками. Потім зачинає ходити круг воза, підбірати з під його натрушену солому й складати на передок.

— От так інстанція!—говорить Козолуп і підходить ближче. Лице Мотрі, затверділе й одразу якось висхле, покрите зеленкуватими плямами мушок. Вони купчать ся в куточках очей та губ і моторошно бачити, що віки від цього навіть не здригають ся.

— Да-а, се називаєть ся дождали ся...— знов бурмоче Козолуп.

Трохим довго стоїть і дивить ся кудись у бік нічого не бачучи очима, потім машинально, мовчки вилізає на віз і задумливо шарпає віжками. Конячки ліниво й неохоче сіпають візок. Од сього голова Мотрі хитаєть ся з боку на бік, немов вона чогось не похваляє.

Козолуп не рушить ся й пильно слідкує за Трохимом. Бачучи, що той їде просто, а не назад, як йому тепер уже слід би, він наганяє віз, з рішучим і непохитним виразом вистрибує на його й, беручи віжки з рук мужика, повертає назад.

— Сидіть, дятку, поїдемо разом. Вам же в Ясиновату? Ну, й мені туди. Н-но, куди?

Трохим покійно випускає віжки й в чудній задумі застигає. Козолуп знаходить в соломі батога, з злістною насмішкою оглядає його й сердито лупить шкапенят.

— А-нно, ви, рисаки!

Пізно ввечері стражники Кавун та Андросюк ходять біля могили й довго лютими, надірваними голосами гукають Козолупа. Але в відповідь їм тільки чуєть ся безнадійне, недоумінне, повне незаслуженої образи, кумканне темно-зеленої осоки. У-умм!.. У-умм!.. У-умм!..

Таємність.

З великим спокоєм самозадоволення я можу, нарешті, розказати всю ту історію. З великим спокоєм і сумом людини, яка по довгому блуканню й шуканню істини, прийшла до свого справжнього призначення!

Я знаю,—вузенькі душі, зашкарублі мозки будуть вигукувати свої звичайні сентенції про зрадництво, про „лакомства нещасній“. Я знаю,—багато таких, як я, будуть стискувати плечима на мої отверті слова; але мого спокою й певности в собі вони не збаламуть.

Ось я отверто й просто кажу: геть усякі шукання, геть усякі карколомні проблеми, геть загадки, таємности. Годі з нас крикливих обіцянок, „творчих процесів“, ідеалів, непевности й обманів. Життя—не скачки з перепонами. І не панахида, на якій треба стояти з скорбним виразом лица та нудьгою в душі.

Ось я отверто і гордо кажу: я—помішник прокурора, я—оборонець законів, порядку і всього строю життя. Ранище я страшено образився б, як би мені хто сказав, що я буду помішником прокурора і судитиму „товаришів“. Але тепер мені смішні ті дитячі настрої, наївно-дурноваті, і шкодливі разом з тим. Мені смішні ті бородаті хлопчики, мої товариші з гімназії, які й досі не вийшли з гімназійної стадії розвитку. Ті ж „конспірації“, бумажечки, книжечки. Так само скидають шапку перед словом „народ“,

„ідеал“, так само „руйнують“, „творять“, наївно вірять в таємности життя і шукають свободи.

Що є свобода людини? Се той стан її, коли вона може робити все, що хоче.

Я теж шукав свободи і був рабом; протестував проти насилля і був насильником.

Коли мені хотілось розімняти організм якимсь дужим переживанням, хоча би й картами чи вином; я завжди насилував себе і соромився своїх бажань.

Тепер я що дня і пью і граю в карти, і читаю ті книжки, які мені хочеться, і вожусь з людьми, які мені до вподоби; я роблю все, що бажано мені—і почуваю себе цілком спокійним, задоволеним і не насильником. Я теж бажаю поступу і служу йому, але я се роблю по-малу, упевнено, без гвалту і твердо.

Перш усього, я люблю порядок.

Я не вірю, що непорядком можна дійти порядку.

А всякі ідеали, фантастичні пляни—се, насамперед не порядок. Се руйнує звичайний, нормальний хід життя. Ріжні „неосяжні простори“ се—просто лукавство ледачих і ненормальних людей, які не хочуть робити малого діла. Для того щоб жити, я мушу бути певним в тому, що і де я роблю.

Раніше я блукав по різних надхмарних країнах і через те не бачив землі. Тепер я бачу кожний свій крок.

Я знаю, що робитиму завтра о четвертій годині, знаю, чого не робитиму о дев'ятій.

Бо я певний в собі.

І тому я більш усього не люблю непевности, таємности, загадковости. Через них я загубив кілька років свого життя. Через них гублять молоді наївні люди все своє життя.

Я хочу розказати одну історію, яка мене вирятувала, для того, що, може, вона спричинить ся до рятунку інших. Коли я нею поможу хоч одній душі, я оправдаю своє завдання.

Ся історія трапилась у нашому городку, де я жив після того, як мене викинули з університету. (А викинули мене через те, що я хляснув педеля по плечі і ні з того ні з сього закричав „Пролетарії всіх країн єднайте ся!“).

В Гнилятині (так зветь ся наш городок) я ходив з мелянхолійним виразом лица, з знайомими поміщиками удавав із себе надзвичайного бомбиста і носив завжди чорну косоворотку. Граючи з приставом у карти, я часто понуро замислював ся і несподівано запитував, чи в сибірських каторгах можна мати при собі свою подушку. Такі питання викликали до мене увагу і боязку пошану з боку дочки пристава. Але як я мав уже наречену Полю, дочку начальника місцевої тюрми, то далі глибоких і всмокчуючих поглядів у нас не пішло.

Але не дивлячись на мелянхолійний і многозначний вигляд бомбиста моя природа і тоді вже протестувала й виробляла в мені риси мого характеру, які помогли мені вибратись з тої історії розумно й спокійно.

Почалась же та історія так.

Я виїзжав на тиждень з Гнилятина.

Приїхавши, я переодяг ся і почав робити гімнастику. (Я що дня уранці і ввечері роблю гімнастику:—се сприяє порядку тіла і душі).

Раптом хтось постукав у двері. Стук був схожий на стук Полі, тільки більш нервовий й нетерплячий. Я крикнув „ввійдіть“—і, не покидаючи гімнастики, ждав.

Ввійшла таки Поля.

Я хитнув їй головою й сказав „добрий вечір“, роблячи в позі випадка маленькі круги руками по системі Мюлера. Мій принцип: ніколи ні при яких обставинах не покидати того, що почав робити.

Розумієть ся, Поля зараз же за се розсердилась.

Не дивлячись на всі свої емансипації, вона ніколи не могла збагнути тої ідеї, яка проводить ся до кінця.

— Ти не можеш перервати на четверть години гімнастики?

Хоча тон був такий, що можна було чекати якогось вибрику з грюкотом дверей, я все ж таки хоч кротно але твердо одповів:

— Ні, Полю, не можу... Ти знаєш мій принцип...

Вона не дала договорить.

— Я не про принципи прийшла з тобою балакати. У мене єсть важна справа. Я тебе прошу... Чуєш?

Її лице, справді, виявляло щось не звичайне.

Правду кажучи, мені тоді не дуже подобалось ні лице її, ні постать, ні характер.

Лице її було довгасте, дуже бліде і якесь таке, як бувають булки зпечені без блиску. В сій довгастій булці були вліплені двоє очей, похожих на чорненькі гудзики од черевиків. Гудзики сі завжди непокійно й з напруженим шуканням крутились на всі боки. Постать була тонка, плескувата з запалими грудьми.

Моя наречена не ходила, а все спішила кудись, все турбувалась, все боялась чогось. Поговоривши з нею годину і зоставшись потім на самоті, чоловік себе почував так, ніби після гуркоту, гамору й хапливості їзди в поїзді опинився в тихій-тихий хаті.

Ми були вже давно заручені, але я, так мовити, лише принципіально мав її за свою наречену.

Мій принцип: в сімю кожна половина мусить вносити свою долю; я мав внести працю, а вона—гроші. У батька ж її був чималий хутір, який він і давав за нею. (Між иншим потім на щасте виявилось, що хутір був перезаложений і крім того належав не тільки її батькови, а ще й двом братам його. Але се не стосується до історії.

— Ну, Михайле! Ти перервеш свою гімнастику? Мені ніколи.

Я зробив круги згори вниз, потім переставив ногу і почав робити знизу вгору. Між кожним змахом рук я міг їй одповісти.

— По... че... кай... За... раз... скінчу...

На жінок твердість характеру впливає як на запального адвоката „предусматривающая статья“:

Поля шпурнула торбинку свою на моє ліжко—мовчки з обуреним виглядом сіла на стілець.

Коли я скінчив свої вправи, вона мені оповіла таку історію. (Я, звичайно, випускаю горячу передмову її, яка більше торкалась моєї персони, ніж історії).

Тиждень тому, на другий чи третій день як я виїхав, на станції у нас арештовали двох добродіїв. Арештували так несподівано, таємно й зогадково, що сам жандармський ротмістр Кочетков не знав, кого й за що він арештував. За годину перед прибуттям курерського № 14 Кочетков дістав з губернії телеграму з наказом арештувати двох злочинців, які мають такі то прикмети і їдуть в купе першої класи. Таких, дійсно, знайшли—і арештували.

Вони не боронились, не противились, але—їх (з наказу з губернії) звязали й під вартою двох десятків салдат одвели в городську тюрму.

— Ти уявляєш? Двох десятків! Уяви собі тільки: звязали і під конвоєм двох десятків... Ти розумієш?

Я нічого не розумів, але се було, справді, досить дивно й таємно.

В тюрмі ж їх моментально розрізнили! розсадовили по різних камерах. А камери пильно-пильно ізолювали; поприбивали над вікнами „щити“, випорожнили сусідні камери, щоб не було зносин ні з одним чоловіком, а до дверей приставили спеціальних дозорців. (З сими дозорцями вийшла ціла катавасія,—ніхто не одважує ся стояти біля таких „важних“ і таємних злочинців). Але найголовніше те, що ніхто нічого не знає про сих людей, хто вони, звідки, куди їхали, по віщо—невідомо. Самі вони абсолютно нічого не говорять, мовчать і більше нічого. Паперів при них ніяких не було. Цілковита тайна.

— Ти розумієш?

Я сидів з похмуро-заклопотаним виразом.

Власне, клопоту мені від того особливого не було, але показати се Полі було б так само розумно, як ударить педеля по плечі й заревти „Прелетарії єднайте ся“.

— Так... Треба буде той... гм!.. А вони хто—есери чи есдеки? Поля аж крутнулась на місці.

— Ах, Господи! Та кажу ж тобі, що нічого невідомо!

„Ну, та якого ж чорта, голубко, тобі треба од мене?!“
— хотілось мені запитати мою наречену. Але я ще більш похмурился й глибокодумно пробурмотів:

— Умгу!.. Так... Треба буде той... Очевидно, серйозні партійні люди.

— Я теж так думаю—з захватом прошепотіла Поля.

Треба мати на увазі, що моя наречена тільки й мріяла про „народ“, партії, бомби, страйки. І щоб все се було страшенно таємниче, щоб побільше конспірацій, шифрів, паролів. Вона навіть мені посилала з Гапкою зашифровані записки.

Признаюсь, в той час і на мене наше одкриття, се-б-то, що се були серйозні партійні люди, зробило таки вражіння. І знов зробило тільки тому, що ми ніколи не бачили справжніх партійних людей. „Політичні злочинці“ не раз бували під доглядом Макара Авдієвича (батька Поліного), але що се за „політика“ була: аптекарський ученик, синок Фінкельштейна, якого я кожної вакації ловив у нашому саду на яблунах і обривав йому вуха.

Двое чи трое „аграрників“, добродушних дядьків з Козувівки, з яких один завжди возив нам дрова.

Був один семинар, небіж батюшки о. Кантатова. Але сього арештували за те, що був п'яний і, вириваючи з корінем вуличного лихтаря, кричав: „долой просвѣщеніе!“ Його хутко випустили. Сиділи раз з сусіднього містечка фершал і фершалка, одна модістка, писарчук з воїнського присутствія. Все се були люди, яких ми знали, в яких не було нічого надзвичайного, які десь так само, як і ми, хоч і звали

себе есдеками чи есерами, але справжніх есдеків і есерів не бачили. (Я і Поля були есерами!).

Сі ж двоє були партійні люде, справжні, дійсні, загадкові, могутчі, надзвичайні. Се були ті, які десь здалеку наказували нам, контролювали наше життя, судили нас. Се були ті, осуду яких так боялась Поля, які примушали клекотіти турботами, таскати кудись якісь книжечки, щось переховувати, носити незграбні блузки, розводити нудні ідейні розмови. Се були „вони“, які завжди незримо стояли з нагайом над нашими душами.

— Знаєш що?—раптом таємно нахилилась до мене Поля і очі її поширилися несподіванною думкою.—Ми повинні їм допомогти втікти.

Я мовчки витріщився на неї.

— Так, так!.. Коли ми... Коли у нас є хоч трохи дійсного бажання служити ділу, то ми повинні зараз же... Слухай, се надзвичайно... Ох, Господи, як би се було... Ні, ти подумай...

Спинити її стрибаючі слова—все одно що перехопити камінці, що сипнув би хто небуть з гори. Я чекав, коли вона сама зтомить ся. Нарешті, вона зупинилась.

— Ну? Що ти скажеш?

— Се неможливо—сказав я.

— Чому? Чому неможливо? Через що? Трудно? Нічого подібного. Я думала. Дуже легко можна втікти. Ти слухай.

І вона почала висипати в мої вуха все, що думала: Єсть декільки способів. Можна підкупити дозорців. Гроші зібрати, позичити, украсти, се одно. Можна витягнути в ночі з контори ключі, переодягтись, загірмуватись дозорцями, прийти в коридор, звязати сторожу й вивести „їх“. Можна передати пилки, „вони“ перепиляють ґрати й утічуть через стіну. Нам се все дуже легко зробити, стоячи так близько до тюремної адміністрації. І коли ми не зробимо, то нам сором, ми недостойні зватись ідейними людьми, есерами, ми—вороги народу, нас нащадки заплують,

власні діти накинуть в лице прокляття, ми—Іуди, падлюки, боягузи, лицеміри, себелюби.

Одним словом, з промови її я бачив, що вона за всяку ціну рішилась се зробити; може, навіть, тут у мене тільки ясно рішила, але сперечатись не було ніякої рації. Льогіки жінки, взагалі, не визнають, а Поля тим паче. Вона мислила по якимсь невідомим мені законам. Коли ти їй пробуєш довести, що вогонь гарячий, вона відповідає: „нічого подібного, ні трішка не гарячий, бо у почмайстера картуз з кокардою“. От і сперечай ся.

Правда, тоді—не криюсь,—я й не хотів сперечатись. Я сам був настільки загіпнотизований сими „народами і ідеалами“, що теж не міг розумно й об'єктивно подивитись на справу. Мене самого схвилювала й захопила думка визволити „їх“, зробити щось „значне й важне“.

І от ми стали готувати те „значне“. Ми більше не сварились з Полею за дурниці і обоє тільки й думали про тих двох.

Звичайно, що свої приготування до утечи ми робили дуже обережно, „конспіративно“. Ми повинні були, насамперед, добре орієнтуватись в тій околиці, яка була круг „них“. Найближче стояв, розумієть ся, Макар Авдієвич. Поля могла бути абсолютно певна, що він її батько. Та ж витягнута постать з проваленими грудьми, ті ж гудзики-очі непокійні, шукаючі, клопотливість, непосидливість.

Що ж до Макара Авдієвича, то він був рішучо збитий з пантелику сими двома злочинцями. З початку до кінця він натикав ся на несподіванки. Перш усього, він не знав, як їх записати в книги. „Вони“ ж категорично відмовились назвати себе і не хотіли ніяк зрозуміти, що так же не можна: кожний арештований мусить бути записаний в книгу, инакше виходить, що він ніби не сидить в тюрмі, а прийшов у гості.

Далі, „вони“ поводитись не як підлежні йому, а як господарі всеї тюрми. Прикрикують на адміністрацію, вимагають мало не „на витяжку“ стояти перед ними і що хвилини грозять ся скаржитись за звичайні тюремні сильні вирази.

Взагалі, се не арештанти, а якісь принци-інкоґніто! Сиділи ж всякі „політики“,—його тюрма не якась сільська буцигарня!—але таких птиць йому ще не доводилось бачити. Се одно наказаніє Господнє, а не арештанти.

Ми були цілком задоволені з його оповідань. Звичайно, се не аптекарські ученики.

— Ну, а як вони? Що вони роблять?

— Вони? Вони нічого не роблять. Що ж вони можуть робити. Книжки їм заборонено давати. І взагалі такі накази про їх...

Тут Макар Авдівич схаменув ся і одмовив ся балакати про „їх“. З губернії наказано, щоб ні „вони“ ні про кого нічого не знали, ні про їх ніхто нічого.

Ми кілька раз підступали до його, але все кінчалось сим самим.

З сього боку, значить, були серйозні перепони. Серйозність ще тим побільшувалась, що на ніч ключі від камер „важних“ одбірались не в контору, а відносились до самого Макара Авдієвича.

Тоді ми потихеньку почали пробувати ґрунт біля дзорців. Їх було четверо коло „важних“. Самі камери були на різних кінцях коридору: коло одної стояли по черзі Василь Курка з Панасом Замойченком, а коло другої Данило Струк і Безродний. Струк і Курка були за „старших“.

Курка був маленький, руденький, похожий на патлатеньку хатню собачку. Завжди посміхав ся, лаяв ся, але міг укусити як раз в ту хвилину, коли найменше сього чекаєш.

Струк,—навпаки, високий, товстий, тупий і через туість страшенно упертий. За кожним словом лаяв ся ма-

тюками і після кожного матюка тихіше додавав: „прости Господи“.

На їх стоянне біля „важних“ вплинуло так, що вони стали ще усерднішими і цілком невідступними. (Тому сіри-яла ще й набавка по два карбованці в місяць зверх зви-чайної платні).

З ними ми постановили бути обережними. Але Замой-ченко й Безродний подавали де-які надії. Замойченко, прав-да, був занадто хвастовитий, а стоянне біля „государствен-них“ рішуче закрутило йому голову. Він тепер инакше не ходив, як заклавши ліву руку за пояс і поважно задравши до гори кирпате лице, за яке його звали „двустволкою“.

Перша моя розмова з ним вийшла зовсім не удачною. Він вертав ся саме од „важних“. Я ввічливо зупинив його і запитав:

— Ну, як же там ваші „тайні“? Мовчать?

Замойченко холодно й недбало кинув на мене з гори поглядом і строго промовив:

— Прошу не касаться. Воспрещено государственным при-казом.

І важно проплив повз мене.

Але я вжив иншого методу і Замойченко помякшав. Зустрівши вдруге я зачав розмову з того, що здивував ся, як може він, Замойченко, киснути тут у Гнилятині коли міг би з його дотепністю, справністю і розумом бути у гу-бернії найменше старшим поліцейським. Такий вступ не видав ся йому ні штучним, ні хитрим, бо він як раз сам був тої ж самої думки про себе. Навпаки, він охоче підтри-мав тему нашої розмови. Ми саме проходили повз мою квартиру і я запросив його до себе на „румочку водки“. За „румочкою“ він зовсім скинув, немов свою шинелю, по-важність, трошки навіть засоромив ся сідаючи в кресло, яке я підсунув йому, і розбалакав ся. Правда, коли я знов обе-режно торкнув ся „важних“, він знов споважнів, але на сей раз уже, видно було, не думав тайтись.

— О, ето люди!—навіть закрив він повіками очі й покритив головою.

— Інтересні?

— Отдельніі люди!..

(Се мало значити „дѣльные“).

.. Самі настоящіі!.. Хвактическиі люди!..

— Та невже?

— Верно-слово. Нікада не видав таких. Ругатьця? Боже спаси, ні вони, ні ти не смей. Трудно, конешно, ну, здержувать ся нада, потому государственный приказ—буть везлівим з ними. Е, ето не шпана смердяча...

В голосі його чулась гордість і самоповага.

— Ну, а здорово тоскують?

— Тоскують?! Що ви? Зачем тоскувать! Ёто там какойсь хвартовий січас рікомандацію наводить починає. А у нас етого нема... О, нет! Шо ви? Хе!

Він, безумовно, навіть трохи образив ся.

— Етого в нас не полагається. Сердятьця када-ні-када, ето верно, ну, тоскувать не примечательно нікада. Мой больше сердитьця,—гарячий. Вчерась ето приходять до його господін смотритель. „Ви, говорять, делали заявленіе на щот книг“. „Делав“—каже. „Ну, так што книги отказани, не будеть вам книг...—Када б ви були послушні, вам би дали книги“. Як загорить ся мій: „Ага говорить—ну, так скажіть їм, що я плювать на їх хотев!“

Замойченко озирнув ся, нахилив ся до мене і таємно пошепки пояснив:

— На жандаров, значить!..

І в шопоті сьому у всякому разі було менше прихильности до „жандаров“ ніж до важного.

— А када другому „білому“ сказали, дак той,—говорить Курка,—тольки глянув і нічого не сказав, как будто без вніманія. Ми їх звемо „білий і чорний“. Мой—чорний. Вони ж не називають ся, всьо рамно как без імені. От как це стуло або румка, скажем, так і они. Видно, мають діла за со-

бою!.. Ну, между прочим, не визнають, як їх звать. Одна безполезнасть ето—книги, утіснення і всякое такое. Не визнають.

Він в сьому був рішуче переконаний і йому навіть смішно та нудно було дивитись на силкування свого начальства.

— Не такой народ! Ето їм не шпана, шо дав раз-два у зуби і звольтесь, всьо вам і виклав. Отдельний народ, стойкий,—політика, словом. Нікада не признаютьця.

Я певний, що як би я захотів змагатись з Замойченком з сього приводу, він узяв би се за особисту образу.

Замойченко, значить, подавав надії.

Я поділив ся з Полею своїми здобутками. Вона з свого боку балакала, з Безродним. Сей худорлявий, смугляво-жовтий парубок ще більше підходив до наших плянів. Коли Замойченка можна було підкупити грішми, то Безродного, так мовити, ідеєю страждання. Замойченка звабила „отдельность“ „важных“, а Безродного їхня таємність і надзвичайна самотність. Він ніяк собі не міг уявити, як можна прожити хоч три дні в такій самоті.

— Ну, бьють, пуцай бьють. Ну, книжок не дають, проходки не дозволяють... Пуцай. А як таки ні слова ні од кого не почути. До нас заговорить, мовчиш, як німий та только одвертаеш ся.

Служба, тоже не свой брат... Посади мене так, так на другой ж день усе б виказав. А вони так наче й нічого. Походить, сяде; посидить, ляже... Дивить ся в стелю і щось пошепче; посміхнеть ся, похмурить ся. Так наче хтось з ним другой єсть у камері. І таки, мабуть, єсть. Не прості люди.

Так переказувала його слова Поля.

І він теж, як і Замойченко непохитно вірив у те, що вони „не признають ся“. Сила „їх“ була поза всякою конкуренцією: Мало того, сила ся носила характер не земний, надлюдський. А що їх стерегли так пильно, так се була

одна „безполезность“, „вони“ були дужчі за ґрати, замки, стіни, дозорців. Я певний, що для Замойченка, Безродного та навіть всієї тюрми й Гнилятина нічого не було б дивного в тому, як би в одну ніч „тайні“ раптом десь зникли. Все було б ціле—і ґрати, й стіни, замки, двері, дозорці б стояли на місцях, а вони все таки зникли. „Такой народ!“

Вони були тайною, загадкою. А всяка тайна, се—безмежність, се є безодня, в яку можеш вмістити все, що хочеш і можеш. І всяка тайна, як безодня, вабить до себе всіх, і старих, і малих.

Ми зпочатку боялись, як би наші розмови з дозорцями не звернули на себе уваги начальства. Але хутко заспокоїлись, бо переконались, що „важні“ цікавлять не тільки нас, а весь город. І не тільки ми, але й жінка почтмейстера, і міщанський староста, і інші, не раз так само закликали Замойченка „на румку водки“ й розпитували про „государственных тайних“.

Замойченка така увага й пошана од „порадочних людей“ підіймала у власних очах. Він уже вважав нижче своєї гідности мастити чоботи дьогтьом і чистив їх не инакше, як тільки ваксою. Він мусив купити собі нову „хуражку“ і широкий, лякований пояс. З дозорцями шпани „уголовних“ йому вже не личило вступати в якісь фамілярні відносини. Коли він балакав з ними, то дивився кудись понад їх вухами і неуважно жмурих очі.

Але, не дивлячись на се, від Замойченка можна було більш усього довідатись про тайних.

І Замойченку не було проходу. Біля воріт тюрми, на базарі, у себе на Безболотній улиці, коло церкви, монополюк він завжди мав круг себе слухачів. І від його в цікаво й довірливо роззявлені роти й вуха розходилась тайна і набірала якісь фантастичні форми в простодушних головах.

На базарі серед перекупок майже одногласно держались тої думки, що се були царевичі. Цареві брати, які хотіли оженитись з мужичками і мужикам після того дати землі. Пани перелякались і „зделали їм змену“, се-б-то набрехали на їх царю, а цар їх за се засадив тепер у Гнилятин в тюрму. І будуть їх держати тут доти, доки не визнають ся. Ну, а вони, „конешно, що не визнають ся“. Чия візьме, невідомо, а дай Бог, щоб цар побачив панську неправду.

Бували навіть випадки, що з околичних сел приїжджали селяне спеціально за тим, щоб провідати „царевичів“ і, на всякий случай, скоріще других захопити землі, як що царевичі вийдуть і почнуть роздавати.

В „вищих колах“ трохи інші форми мала ся тайна. Почтмейстерша була переконана, що се були експропріатори, які збирались ограбувати їхню пошту. Недурно вона два рази підряд, два рази!—бачила у сні двоє синіх поросят з лисичими хвостами. Двоє синіх поросят з лисичими хвостами і дві ночі підряд! От і кажіть, що сні бабські вигадки і не віщують правди!

Пристав до двох поросят відносив ся скептично; у всякому разі не ставив їх в такий щільний зв'язок з арештом невідомих. Але він добре знав тепер, що то за субекти ходили за ним завжди, як він иноді ввечері завертав до салдатки Ярини. Раніше він підозрівав тут ревності, особисті чуття, але виходить, пахло „государственным“. З сього приводу, пристав, як казали, збирав ся писати рапорт про революційний заколот у Гнилятині й Гнилятинському повіті, а також про свою діяльність і небезпеку для свого життя, на яке було вже кілька замахів. Говорили, що пристава вийде якась нагорода і підвищення по службі.

Батюшка, о. Контатов вважав невідомих за Антихриста і його діавола. Щиро він так думав, чи ні, але в проповіді він, принаймні, так пояснив мирянам і горяче радив усім висповідатись і причаститись. Для сього навіть звелів швид-

че полагодить церковну кружку, яку перед тим діакон Гундосов розбив в „нетрезвомъ видѣ“.

Ми з Полею тільки посміхались, чуючи такі балачки. Але у всіх балачках нас тішило одно: всі—і вищі і нижчі кола — цілком визнавали надзвичайність наших товаришів. У всіх, чи ворогів, чи прихильників, була несвідома повага і страх перед сими таємними, могутніми людьми. Всі без всяких дебатів, як цілком природну річ, визнавали, що сі люди—люди иншого світу, з иншими чуттями, розуміннями, бажаннями, з иншим відношенням до всього.

Але справа з утечею посувалася дуже помалу. Минуло з місяць, а ми ще не могли навіть рішити, до кого краще підходити з пропозиціями: до Безродного чи до Замойченка.

А, власне, нашій рішучості дуже заважала одна обставина, а саме те, що Безродний і Замойченко займали пост в різні черги. Коли підмовити навіть обох, то й те мало би допомогло, бо коло одної камери в той час стояв би Замойченко, а біля другої Курка: коли там Безродний, то тут Струк.

А як провести по коридору повз камери уловних? Як вибратись через ворота, де стоїть сей здоровенний Серьoga?

Коли б вони сиділи в одній камері, все таки було б легше. Але що про те думати!

Ми ломали голови і вдень і вночі. Поля навіть схудла і все сиділа біля вікна, дивлячись у тюремний полісадник. В квартирі, як звичайно, стояла тиша і чути було, як осінній дощ з свистом носився у голих вітах дерев. Перед ворітьми тюрми світили лихтарі і видно було, як швидко збігали вниз по шклу краплі води. Видно, як вітер шпурляв дощем на всі боки, наче стояв серед улиці і одбився од когось, хапливо повертаючись то сюди, то туди. Від сього язички

лямп у лихтарях миготіли, пригинались і почували себе неспокійно.

Ми теж почували себе неспокійно.

А ті двоє, таємні й невідомі, жили собі десь там за мурами в клітках і, певне, й не догадувались, що було круг їх і через них. І ніхто навіть не бачив їх, крім адміністрації тюрми.

Один раз тільки я й Поля підгляділи одного. Ми якось пробрались у тюремний двір, підбігли до загорожі, спеціально зробленій для важних і кріз щілину бачили, як одгулював свої десять хвилин „білий“. Він властиво, був не білий, а швидче жовтий, і жовтизна його була „м'яка, ніжна, кротка“, як казала потім Поля. У його повинні були бути сині очі,—ми цього не могли розглядити. Він ходив, заклавши руки за спину. Високий, з кучерявою борідкою похорий на Олександра Невського, як його малюють на іконах. Пам'ятаю комір піджака його був піднятий і видно було сорочку без комірчика. Часто задираючи голову, він дивився у небо і, Поля казала, що лице його було таке любовне та тихе, наче він гуляв десь на березі річки тихим вечером. Вона трохи не додала „і закоханий“. Але, згадавши мабуть, що партійним не личить кохати ся, замовкла.

„Чорного“ ж ми не бачили ні разу. Замойченко казав, що той більше бігає по загорожі, ніж гуляє. Сам густо-смуглявий, безбородий, тільки на горлі пучечки кучерявих волосинок, ніс загнутий,—чисто, як галча. Він шпурляє камінцями, для чогось підстрибує, у небо не дивиться, а все нишпорить очима по стінах, загорожі. Так і паси його очима, бо й не счуєш ся як не стане.

Я теж схуд. Я почав мало спати, — ті двоє не давали мені спокою.

Я не насмілювався мати проти них незадоволення. О, Боже борони! але я почував, що вони мене гнітять. Сі

люди були занадто близько коло мене... Раніше, в університеті, чи й тут, я тільки знав, що вони десь суть, що вони роблять щось велике, що їм треба помагати, „інакше сором жити“, як любила казати моя Поля. Але мати їх так близько од себе, почувати їх звязаними з собою, влітати своє життя в їхнє,—мені не доводилося. І се мене руйнувало, збивало з мого ґрунту. Я не робив гімнастики, обідав коли прийдець ся: я балакав з мужиками на „ви“ і червонів, коли по старій звичці, говорив їм „ти“. Власного дворника Опанаса я почав боятись і не балакав з ним, бо говорити, „ви“ після „ти“ не мав сили, а говори „ти“ се значить, ввійти в конфлікт з Полею.

А на Полю як сказ найшов у ту пору, (який же й довів її до загибелі). Присутність „партійних“ запаморочила їй і так не дуже ясну голову. Прокламації, книжечки, якісь збірки з шевцями, звончиками, трохи не босяками. Скажи їй „робочий“ і вона трохи не вмлївала од захвату. І я мусів теж лазити з нею цілими вечорами десь по закутках, виловлювати шмаркатих єврейчиків і заклопотано балакати з ними про „швободу“, називати їх „товаришами“ і забути про те, як я стріляв з рогатки сих самих „товаришів“, коли вони ще бігали біля нашого дому з традиційними хвостиками позаду. Я теж хвилював ся, змагав ся з єврейчиками і навіть сам ніби вірив у серйозність всього того.

Раз увечері до мене прибігла Поля. Ми були посварились за щось і я днів два не бачив ся з нею. Не звертаючи уваги на холодність мого прийому, вона почала зараз же поспішно й діловито говорити.

Перш усього, вона твердо переконана, що я її не люблю. Але їй се тепер байдуже,—особисте життя мусить стояти на другому плані.

Вдруге,—приїзжав з губернії жандармський підполковник робити допит товаришам-невідомим. Вони нічого знов не

сказали. „Білий“ тільки ввічливо попросив, щоб його не турбували, а „чорний“ заявив, що коли його ще хоч раз посміють кликати на сі ідіотські допити, то він усю відповідальність за майбутнє складає з себе.

Підполковник страшенно розгнівав ся і присяг ся, що примусить їх забалакати. Звелів не давати їм прогулок, за маленький спів садовити в темний карцер і, взагалі, поводитись так щоб можна було частіще карати їх.

— І от—закінчила моя наречена.—Я прийшла, щоб перебалакати з вами, нарешті, в останнє. Ви маєте, товаришу, на увазі говорити з Замойченком чи ні? Я вас питаю рішуче й серйозно.

— Маю, тільки ти, будь ласка, сядь і не „викай“, се—„міщанство“.

Моя Поля моментально утихомирилась.

— Твоя правда, се—глупо. Я тебе питаю, можеш ти перебалакати з Замойченком? Так неможливо далі. Се з нашого боку просто... сором, ганьба. Коли ми дійсно хочемо хоч чимсь служити ділові, служити щиро, то ми повинні все зробити, що можемо, інакше ми не маємо права дивитись в очі одне одному. Се буде сором...

І так далі, і так далі. „Сором, ганьба, служити ділу й народу, ідеали“—старесенькі, заялозені словечка, які ще тільки на провінції вживають ся.

Але я згодив ся перебалакати з Замойченком. Я не хотів зайвих сварок з Полею, а крім того... Як не як, а я теж вірив і бояв ся сих словечок.

Згодитись, правда, я згодив ся, але, не можу сказати, щоб дуже поспішав ся се робити. Се було не так просто, як здавало ся Полі. Перш усього, я сам міг піти туди, де сиділи „тайні“, а се вже щось значило. По-друге. Замойченка ніяк не можна було зустріти на одинці; а втретє, у нас не було грошей, щоб дати Замойченкови. Без грошей же вступати в балачки з ним було зайвою дурницею.

Я подумав-подумав і поділив ся своїми міркуваннями

з Полею. (Про перше я нічого їй не говорив, се торкалось мене одного і я мав сам рахуватись з тим).

Поля, розумієть ся, зараз же скипіла. Гроші—дурниця, гроші я міг би взяти у своєї матері, у дядька, раз я „служу ділу“, то не повинен нічого жаліти для того. Народ, ідеал, боротьба і т. д.

Я спокійно й резонно зауважав їй, що й вона так само могла би взяти у свого батька, дядька.

Вона нічого не сказала, крутнулась і вийшла з хати. В той же вечір вона чогось поїхала в губернію і пробула там днів зо два.

Майже в таку саму пору, як і тоді вона знов появилась у мене в хаті і мовчки, з гордістю поклала мені на стіл п'ятьсот рублів.

— Де ти взяла?—страшенно здивував ся я.

— Я заставила всі свої дорогоцінності.

Я, взагалі, людина спокійна, урівноважена, я не люблю зайвого хвилювання, але тут мене так і піднесло. Ніколи, здаєть ся, в життю я так не сердив ся як за той її дурноватий, безглуздий, дитячий вчинок. Вона за п'ятьсот рублів заставила дорогоцінності, які коштували може кілька тисяч! Вона заставила речі, які їй не належать, се її придане, се речі тої сім'ї, якої вона буде членом! Вона для своєї дурної фантазії, любови до таємностей усяких граєть ся такими серйозними річами.

Я щиро й горяче виказав їй усе.

— А квітанція де? Де квітанція? Тобі дали квітанцію?

— Квітанція?...

Пришелепувата дівчина витягнула звідкись зімнятий папірчик і подала мені з тим же дурноватим, здивованим виразом лица, з яким слухала моє обурення. Вона гадала десь, що я преклонюсь перед її надзвичайною дотепністю!

— Я завтра ж поїду і викуплю назад усі речі—сказав я твердо і рішуче поклав гроші в кишеню.

Але, певно, я трохи переборщив. Еманціпантки не люб-

лять, коли мужчина показує, що має владу над ними. Вони люблять, щоб їх держали в модерних і рівноправних рукавицях. Признаюсь, захопив ся.

Але ж дивіть ся, як вона повернула усе те.

— Дай сюди гроші! раптом стрибнула до мене.—Як ти смієш брати їх собі! Ти—трус, ти—лицемір, ти... ти...

І пішла, і пішла! І в результаті вийшло, що вона образилась на мене не за те, що я показав свою владу, але за те, що я егоїст, лицемір, боягуз, що я особисті інтереси ставлю вище спільних,—народ, ідеал, боротьба, творчість і т. д.

Грюкнула дверима і зникла.

Мусів я перепрохувати дурну дівчину, каятись, і навіть хвалити її вчинок. Що я мав робити? Протест мій тільки пошкодив би і їй, і мені, і спільній справі.

Щоб зовсім загладити сліди сварки, я дав слово, що в тих же днях перебалакаю з Замойченком.

Але перебалакати не довелось, даремно сварились. Все пішло несподіваним шляхом.

На другий день після нашого перемир'я, в тюрму приїхав з губернії новий слідчий в справі „важних“.

Се був поважний дід, з білою бородою і чорними бровами. Очі йому були такі молоді та гарні, так ласкаво й розумно посміхались до кожного, що Поля (яка мені описувала його) просто не вірила, щоб у жандарма було таке лице.

Він уважно розпитав Макара Авдієвича про „тайних“, потім ввічливо попросив його провести до них. Вона десь про себе гадала, що то переодягнений „товариш“.

Слідчого повели. На вітання його „принци“ не одповідали і лежали собі на койках, немов у камері нікого не було.

Се не образило й не розсердило старого чоловіка.

Обдивившись камери, він незадоволено похитав головою й зробив Макару Авдієвичу наганяй за те, що в камерах було не досить чисто й тепло. Довідавшись, од розтеряного Макара Авдієвича, що арештованих не пускають на прохід, він тут же звелів неодмінно що-дня випускати їх на цілих 20 хвилин.

„Білий“ не видержав і тихо сказав „дякую“. Полковник коректно й делікатно узяв під „козирьок“ йому, але нічого не сказав і не звернув ся ні з яким питанням до його.

Тільки виходячи вже з камери, він повернувся до „білого“ і обережно сказав:

— Вибачайте, що я звернувся до вас. Ви нічого не мали б проти того, щоб до вас посадили вашого товариша. Удвох вам, може краще було б. Я нахожу, що вас тримають в занадто тяжких умовах. Всіх распоряжень Губернського Правління я не маю права одмінити, але тут міг би помогти вам...

„Білий“ здивовано подивив ся на свого ворога і навіть устав з койки.

— Коли се не єсть насмішка, то я був би дуже радий сьому—сказав він.

— Сьогодні ж перевести їхнього товариша в сю камеру—строго, але з тою же джентльменською гречністю сказав полковник до Макара Авдієвича.

Макар же Авдієвич тільки очима клипав та брав під козирьок. Він абсолютно нічого не розумів у сій біді, що впала йому на голову з сими „тайними“. То не дай Боже, щоб вони між собою якесь слово могли сказати, а то нате вам—садовлять разом в одну камеру і балакай скільки хочеш. То не пускають гулять, а то цілих 20 хвилин.

Оповідючи нам про сей візит полковника, Макар Авдієвич все ще, утирав ся хусткою і з машинальною трівою озирив ся.

— Ах, ти біда яка на старости літ мені випала. Га? сти-

скував він плечима — жив чоловік, двадцять літ безпорочно прослужив і на тобі... Мав таких каторжан у себе, що чорта з два в губернії знайдуться, десятки тисяч через мої руки на Сибір пішло, ніколи ніякого виговору не мав од начальства, а тут на—привели, що воно, до чого, арештант чи князь, чорт його душу знає. І виговор. „Холодно, не зовсім чисто. А як їдять“? Може на сервізах їм кандьор посилять? А звідки я знаю? „Перевести сьогодні“... Ну й перевів. І чорт вас бери, моє то діло? Тепер вони щось дізнаються од їх, ага! от зараз подадуть прошення! „будьте ласкаві вислухати нас“. Як же! Тепер їм за вухом не засвербить тюрма. Ще як би книжечок та газет, так і повний пансіон... На старости літ мені старому чоловікови при арештованих такі слова говорити!.. Князів привели!.. Прогулки!

Днів три бідолаха Макар Авдієвич бурмотів і витирав хусткою розтертяне й сердите лице. Він і не знав, що сі „князі“ заграють фатальню роллю в його життю.

Не знала того й Поля і сияла задоволенням.

Правда, задоволена була майже вся тюрма. Уголовні, які з побожністю дивились на двері „політиканів“, навіть щось вроді привітної демонстрації учинили в коридорі, ідучи на прохід. І дозорці боялись та й не хотіли дуже спитати їх.

В городі ж звістка про се наробила чистого шелесту між перекупками, дядьками і товаришами-дворниками та єврейчиками.

Селяне в мент дали знать додому, родичам та на свої кутки і в город наїхав цілий ярмарок. Біля монополюк стояв цілий день радісний гвалт, крик і п'янство. Всі ждали з губернії губернатора, який мав випустити царевичів і ділити землю.

Мусіла поліція нагаями трохи розвіяти рожеві мрії дядюшок і розігнати по їхніх кутках.

А „товариші“ навіть збирались іти до тюрми й „требу-

вати“ (неодмінно „требувати“)! визволення героїв. Ледве удалось заспокоїти сміливих єврейчиків.

По „вищих же кругах“ було незадоволення. Пристав раніше був певний, що як „всіпять сим важним по 25 гарячих“, то вони зразу скинуть з себе таємність. Але тепер він уже й за сей спосіб не міг поручитись. Тепер, мовляв, справу поставлено так, що і 250 не допоможе. Розумієть ся, тепер мужичня може розпускати всякі фантазії. Губерським всяким птицям се, звичайно не свербить, а йому, приставу, доводить ся за се одбувати своїм здоровем і навіть життям. (Бідолаха Семен Семенович пристав! — йому таки дуже надірвали здоровя парубки біля Яриної хати. Мусів в одставку навіть подати. Де то він тепер?).

В „вищих колах“ було невдоволення і ще більший потайний страх перед таємними „двома“. Не тільки дозорці, але й вищі од їх були переконані, що тепер ніякі сили не зможуть зломити „важних“, ніякі стіни не вдержать їх і нічого дивного не буде в тому, коли в якусь ніч весь город буде перерізано.

Але я й Поля тільки раділи з такого настрою, коли „вони“ втічуть, їх навіть ловити не будуть.

Одне нас турбувало, се те, що Замойченка й Безродного тепер одставили од „важних“. Стояли тільки Струк та Курка. Безродний був навіть задоволений з того, але Замойченка неначе з високої хмари, з якої він дивив ся на ко машинок-людей, несподівано струсили в брудну калюжу. Кільки днів він ходив розтераний і пришиблений, навіть не огризаячись на глузування товаришів-дозорців „шпани“. Але натура взяла своє. Новий пояс, хуражку він не носив уже, се—правда, і чоботи не ваксив, не закладав лівої руки за кушак, але все ж таки тільки він один і міг розказати про важних. Все ж таки, як Курка чи Струк не міг чомусь прийти на службу, до кого прийдіте—поклонімо ся?—до його, Замойченка.

І, дійсно, ми тільки від його знали, як почали жити „важні“.

— Ну, що, Замойченко, як там живуть госу-дарствені?

Замойченко неодмінно мусить строго озирнутись перед тим як говорити.

— Хорошо живуть. З расположенієм. Разговор, так прямо... ех! госу-дарственні...

— Що ж то за разговори?

— Е!

Замойченко таємно махав рукою, але не говорив нічого.

Ми з Полею все ж таки ламали голову, як бути з дозорцями. Без свого дозорця зробити утечу неможливо. Поля вже серйозно пропонувала дикий плян: схопити Курку, засадовити його десь на кілька днів, пустити чутку, що його вбито і постаратись на його місце поставити Замойченка. Потім Курку випустити.

Звичайно, се був дитячий проект, із Шерлока Холмса, але, одначе як же бути?

Вже дощик перетворив ся в сніжок, а ми так і не придумали нічого. Відносини наші ставали все неспокійніщі, наструнчені. Замакітрена голова моєї нареченої була повна всяких нісенітниць, з якими доводилось що хвилини боротись. До „тайних“ була собі дівчина як дівчина, була навіть хороша дівчина, добра чула, не дурна. Єдина хиба—се її любов до всього загадкового. І „тайні“ роздули своєю близькістю сю любов до якоїсь манії. Їй уже було мало книжечок, які вона виписувала од „товарищів“ з губернії, дворники її не задовольняли, становище батька соромило, вона вже хотіла жертви, хотіла віддати себе всю в іску-пле-ніє гріхів батьків своїх. „Народ, ідеали“ вже не зходили з уст. Я вже хоч для того старав ся зробити утечу, щоб дурна дівчина могла трохи очутись од гіпнозу сих людей.

Але вийшло щось інше.

Минуло вже місяців два як „важні“ сиділи разом.

З початку ми знали де що про них через Замойченка, але потім їх обгорнули такою тайною, що ми ні одним оком не могли зазирнути до їх.

В губернії звідкись довідались, що Замойченко розповідає всім про „государственных“ і його вже не підпускали навіть у той коридор де сиділи вони. А при потребі брали Безродного.

Натурально, Замойченка се надзвичайно образило, він присягав ся, що „скрутить голову тому паршивому“ Безродному, подавав прошенія, лаяв жандармів і „важних“, але те йому мало допомогло.

Ми zostались цілком одірваними од „їх“. Безродний мовчав, Макар Авдієвич лютував, як його запитать про „тайних“, Курка і Струк були глухоніми.

Се нас непокоїло і наводило на всякі дикі гадки, (джерелом яких була, звичайно, Поля). Розумієть ся, за все на думку Полі, був винен тільки я. Як би я енергічніше брав ся до організації утечі, як би я щиріше віддавав ся ідеалам, народови, ділови, боротьби, то все давно було б уже „чудесно“.

Я мусів винувато мовчати або виправдуватись.

Але так тягнулось недовго.

Знов почали ходити чутки про „тайних“. Звідки вони брались, хто їх пускав, ми не могли дізнатись. Допитів „важним“ не було, (старий полковник їх не чіпав), поводитись з ними як найпильніше і все таки чутки знову стали пробиватись.

Але тепер в балачках було щось інше, ніж раніше. Говорили наприклад, що „тайні“ часто сварять ся між собою, іноді не балакають між собою цілими днями, що вони вже не такі то й „важні“.

Поля аж кипіла від обурення. Се вже робота жандармів: не можуть подолати в чесній боротьбі і кидають ся до потайних, паскудних наклепів. Для того й обгорнули їх так

пильно від других людей! Се така мерзота, що, слухаючи, кров клекотить.

Я мовчав. Але мені дивно було, чого почались такі чутки. Диму без вогню не буває. І дивно також було, як могли сі люди сваритись. Здасть ся, як раз навпаки повинно быть, вони повинні зеднатись як найщільніше, повинні бути одною душею, один у одного піддержку мати, а вони... Де ж їхня проповідь про солідарність?

Я мовчав, але мене надзвичайно кортіло дізнатись хоч що небудь про „них“.

І от раз я пошав Безродного і витягнув де-що. Для сього я мусів тричі присягтись, що нікому не скажу, мусів ходити з ним дві години, поки він одважив ся. І ось що він мені оповів:

— Правда, сварять ся. Та так часом сварять ся що, аж... жалко. Такі люди... і от так... Плохо... Не ті стали... Він говорив з очевидним сумом і задумою. Мабуть се й його мучило.

— А чого ж вони сварять ся?

Безродний високо підняв плечі і навіть зупинив ся.

— Господь їх святий знає!! Ну, вірите, два місяці слухаємо їх і нікак не розберем, за що вони сварять ся. Якись там резолюції чи маніфестації... Усе якись більшаки... До чого воно, про що воно, не поймем... А вони аж пінять ся... та говорять та говорять!... А потім днів по два й не дивлять ся одне на одного... Той лежить і той лежить. Даеш там чай чи там обід, мовчки беруть і один одному ні слова. Аж нам дивитись жалко... Тільки ж ви, пожалуста, нікому ні слова, а то й зо служби прогонять...

Я нікому й не говорив, тільки Полі. Вона зблідла слухаючи мене. Признаюсь, я пересказав у трохи різкій формі, дуже вже мене зачепило оповідання Безродного. Дійсно, як можна так робити? Як вони не розуміють, що се ж їх самих підкопує?! Де ж їхні ідеали, боротьба і т. д.?

Я аж горів, оповідаючи те Полі.

Вона мовчала і чудно дивилась на мене. Потім якось надзвичайно посміхнулась і сказала:

— Ти, здається, радий тому?

Я радий! От і весь результат! І з усього вона побачила тільки те, що я ніби радий тому. Їх не поводження не звернуло на себе її ласкавої уваги, а от моя „радість“ зразу кинулась їй в очі.

— Мені радіти нема чого, мені сумно!—сказав я їй.

Памятаю, вона нічого не промовила, попрощалась і пішла додому.

Мене взяла досада, я нічого не розумів. Правду кажучи, я занадто різко говорив про „них“. Але се було цілком несвідомо, в мені просто говорила тоді моя натура, мої здорові інстинкти, які протестували без моєї волі в мені. Я не думаю, що могло кінчитись инакше, як би я тоді говорив м'якше. Поля вже котилась в певнім напрямі і зупинить її було неможливо.

Але в той час я сього не знав і тому не розумів її. В той вечір я навіть жалкував і каюся, що говорив так. На другий день я хотів прохати вибачення, але Поля не виходила з своєї кімнати, удавши з себе хвору. Се був знак, що вона не хоче зо мною балакати.

Я розсердився. Добре не хочеш, не треба, сама ж прибіжиш завтра.

Але вона не прибігла ні завтра ні позавтра.

Прибігла вона тоді, як історія з „важними“ доходила свого кінця.

Се було днів через п'ять після моєї розмови з Безродним.

Перед вечером того дня до мене заскочив Замойченко і розсказав таку річ.

— Государственні подають прошення, щоб їх розсадили. Я аж отетерів. Як розсадили? Чого? На віщо?

— Не можуть уместі жити. Не правлять ся. Расположенія нету. Сьогодні там таке було!.. Брат ти мій, хуже шпани всякої. „Чорного“ в темний карцур запроторили. Двері, понімаєте, сволоч, бив. Да как? Схопив табуретку тай давай гатить. „Что делаете?“ „Не мугу сидеть разом з товаришем, давайте другу камеру“. Стояв Струк. Ну, звесно, чоловік не вдержить ся, почав усовіщати, ну й сказав там щось, дак той, як загне йому. Ах, ти брат ти мій! По настоящему по арештантському. Струк говорить, що він аж ключі, випустив з дива... От-так государственні! Та що? Ви знаєте, хто вони таки? Один—Жид, а другий якийсь... хто його зна, тож щось там... Чорний—Жид. Якось хвамілія жидівська така... На прошеніі видно. Обое подали... Полное дознаніє согласні дати, аби разом не сидіть... От так товариші!

Я сидів приголомшений. Потім схопив ся й побіг у тюрму. Замойченко бреше, се він по злобі се не може бути! Се неможлива річ, в кого ж ми вірили, за ким ішли, кому хотіли все своє життя віддати? Се не може бути!

Але в тюрмі все підтвердилось. Я на власні очі бачив прошенія. Одне було від Бориса Нухимовича Розенштейна, а друге—Григорія Івановича Пояркова. В губернію послано телеграму і завтра буде тут полковник.

Макар Авдієвич саяв. Тепер кінець сьому нечуванному становищу. Ач жидова паршива, вона сміє командувати! Подумать тільки,—перед ким трохи не на витяжку доводилось стояти, перед жидликом!

Але що за молодчина полковник! От хто знав, як їм дошкулити: разом посадив, гризїть ся, мовляв, а ми вас і злапаємо! Ха ха-ха! Псіхологія!

Я не знав, що мені робити. Поля знала про всю історію, але її не було дома. Куди вона могло піти? Що вона думає?

Я знов побіг додому. Але Поля не заходила. Я пішов у клуб, може вона мене там шукає. В клубі її не було, але була компанія—пристав, двоє поміщиків, земський землемір

і ще якісь люди. Вони балакали про історію в тюрмі. Побачивши мене, вони всі так і кинулись до мене. А що? Ага! Ну, що скажете?

Як, же там „товариші“?

Всі були задоволені і всі були обурені тим, що були обмануті. Не дивлячись на те, що вони не ставились прихильно до „важних“, таємність їх і сила робила на них вражіння. Вони „їх“ поважали і боялись. Кого? Якіхсь Жидків, якіхсь пройдисвітів, які навіть з собою не можуть ужити ся...

Я ще більше хотів бачити Полю. Вона, мабуть, у фершалки.

Але й у фершалки її не було. Не знайшов я її й у „товариша-Шльоми“.

Зате я знайшов скрізь те саме, що в тюрмі і в клубі.

Город був повний тою історією. „Царевичі“ перевернулись в звичайних „Жидків“.

— Та бить їх падлюк!—пам'ятаю, кричав Власов, бакалейщик.—Що з ними церемонії розводить.

І всі перекупки слухали його з співчуттем і теж кричали щось з обуренням.

Я знов пішов у тюрму. „Чорного“ звязали, бо він бив кулаками й ногами двері карцера. Білий об'явив голодовку і вимагав, щоб Струка забрали од його камери. Але Струк стояв, і, казали, навмисне лаяв ся найбрудніше. Серед уголовних був заколот. Одні стояли за „важних“, а другі кричали, що „важні“ дуже заважничали й що вони такі ж арештанти, як і всі і нема чого з ними „ваньку валять“.

Полі все не було.

Я знов пішов додому. Вона сиділа у мене. Я аж похолонув, побачивши її,—під очима сині круги, ніс загострив ся, очі божевільні.

— Що з тобою? Де ти була?!—жахнув ся я. Все пальто її було задрипане, наче вона бродила десь по болоті. (Тоді була одлига).

Вона тупо подивилась на мене і немов байдуже сказала.

— Я ходила гулять... Ну, чув ти, що в тюрмі було?

Я бачив, що байдужість її ховає за собою цілу катастрофу і, тримаючись прінципа „бий по гарячому“, рішив щиро й по душі поговорити з бідною дівчиною.

Перш усього, я отверто й рішуче висловив перед нею власне вражіння. Нас обдурено, се—факт; ми були ідеалістами, але дійсність, як і завжди, смієть ся з ідеалізму. Нас покарано за довірря, але ми мусимо твердо й покірливо винести кару. Хай вона нам буде наукою.

Сі люди—не те, що ми уявляли. Хай так, ми смиренно приймемо сю науку життя і одійдемо од сих людей. Ми не будемо смішними в очах других і сховаємо нашу колишню довірчиву прихильність до їх. Всьому буває своя пора. Буває час, коли уявляють себе розбійниками і вискочивши з-за шафи, вбивають деревяними револьверами „проїзжих купців“.

Але не можна все життє сидіти за шафою і з деревяних револьверів убивати проїзжих купців. Настає час, коли життє навчає нас, що шафа є шафа, а не ліс і що „проїзжі купці“ не проїзжі купці, а Петрусь, Івась і т. д. Настає пора, коли людина серйозно вже починає дивитись на своє призначення в життю, коли приступає до діла, до тверезої роботи. Сей час і для нас настав.

Я передаю цілком об'єктивно все, що я говорив. Здаєть ся, в сьому нічого не було ні дурного, ні смішного. Все логічно просто і справедливо.

Але,—я вже казав,—льоґіка для Полі була наче капелюх. Хочеть ся—надіне, хочеть ся—скине. Ось наприклад. Вислухавши мене ніби з увагою, вона раптом питаєть ся:

— Так тобі вже смішні твої ідеї в які ти вчора вірив?

Ну, що їй на се говорити?

— При чому тут ідеї? Я тобі кажу що сі люди...

— Ні, лишімо сих людей, де твої ідеї ділись?

— Мої ідеї зо мною.

— З тобою, а ти на волі?

От маєте! Ніби як людина має якісь ідеї, так неодмінно мусить бути в тюрмі.

— Та до чого тут воля? Ну, а я на волі, так що з того?

— Нічого...

От і вся аргументація.

— Слухай, Полю, не будь дитиною, подивись в очі дійсності як доросла, розумна людина. Годі забавок, фантазій, час покинути все се і братись до справжнього життя. Ось я подам на Височайше прохання, щоб прийняли в університет, давай поберем ся і будемо жити. Ти сама бачиш, що ті люди, котрим ми так, всею душею віддавались, не такі якими малювала нам наша фантазія. Їх таємність нас вабила. Коли таємність сю знято, дійсність стала перед нами цілком... Годі вже нам бавитись з єврейчиками, дворниками, не личить се ні тобі, ні мені. Всьому своя пора... І небезпечні сі забавки. Добре ще, коли віриш, а тепер се тільки безглузде. Подумай що було б з твоїм батьком, як би нас якось запідозрили і забрали. Я тільки тепер чую жах. Що ми робили?!

Раптом Поля встала.

Я знаю, мені не повірять, але я мушу бути правдивим. На всі, мої слова, на всі докази, вона одповіла ось чим:

— Мій батько—мерзавець. Чуєш? Ти знаєш, що він бив чорного? Ні? Він разом з старим жандармом вів усе се з ними. Всі його жалоби—брехня і політика. Він чекає тепер нагороди за свою мерзоту? Добре! Завтра він її матиме... А ти... ти такий же і ще більший мерзавець, ніж вони! Ти гірше темних перекупок, гірше всеї сволочі, що злорадствує! Мерзавець!

Повернулась і вийшла.

Що я мав робити? Як би я хоч вдумав ся був в її сло-

ва, в її погрозу, я б, може, якось инакше реагував би на те. Але я навіть не звернув уваги на її слова: „завтра він її матиме“.

І дійсно, вона нагородила старого свого батька! Я сам більше вже її не бачив, все оповідав мені Макар Авдієвич.

Вранці приїхав полковник. Поля була спокійна, тільки така бліда, що аж Макар Авдієвич звернув на те увагу. І все допитувалася, де будуть здійснювати „показання“ з „політичних“. Макар Авдієвич, як дочці, сказав їй і навіть дозволив зайти в сусідню кімнату, щоб послухати. Як би він знав, що думало те дурне, пришепелювате, жорстоке створіння! Він би її власними руками придушив на тім самім місці, де вона його так благала дозволити заплямувати свою непорочну двадцятилітню службу.

Хто ж міг думати, хто міг хоч на хвилину допустити таке божевільне, дике, що тайла вона в собі.

Допит почався о одинадцятій годині, а Поля вже сиділа в сусідній хаті з десятої. Уявляю що там було з її хоробливою, нервовою фантазією!

І ще на біду Макар Авдієвич умовився з полковником, щоб привести „важних“ разом в контору. Одного допитувати, а другий, щоб сидів у сусідній хаті.

Як треба буде, щоб можна було зробити зараз же „очную ставку“. Поля ж се знала.

Все йшло, як слід. „Чорного“ привели з темного карцера (він сам не хотів звідти виходити, поки його не посадять в окрему камеру). „Білий“ зпочатку замнявся їй не хотів іти, але потім роздумав і таки пішов. І зустрілись вони добре, подали руки один одному, щось поговорили.

Полковник уже сидів, як Макар Авдієвич пропустив у ту хату „білого“, „чорний“ стояв біля вікна і посвистував, дивлячись у гору.

Все йшло як найкраще. Чути було, як заговорив пол-

ковник, потім білий. Нічого напруженого або ворожого в голосах не чути було. Спокійно, мирно.

І раптом... голос Полі! Макар Авдієвич був і забув у клопоті, що вона сиділа там у задній хатинці. Почувши її, він перший мент не знав звідки вона взяла ся. Але зараз же згадав і так і задубів. Сказилась вона, чи що? Що їй там треба!

А голос її все дужче та дужче стає. Доходить до крика! Полковник теж щось крикнув.

„Чорний“, Струк і Курка, що були там, повернулись до дверей і здивовано прислухались.

Макар Авдієвич не витримав, шарпнув двері й вийшов. І яку побачив сцену!

Поля стояла перед полковником і кричала на його. „Мерзавець, кат, єзуїт!“ Тут же повернулась до „білого“ і кричала що йому сором, що він не сміє говорити що небудь, що мусить боротись, триматись товариша. „Білий“ стояв блідий і нічого не розумів.

Полковник як раз устав, як очинив Макар Авдієвич двері. Він був цілком спокійний. Нічого не говорячи божевільній, він наче нічого не стало ся, повернув ся до Марка Авдієвича і сказав:

— Арештуйте сю дівчину. І виведіть її зараз же звідси, вона заважає роботі. А з вами я потім буду балакати.

Я не берусь описувати, що пережив бідний Макар Авдієвич примушений арештувати власну дочку. Він казав, що все потім наче снилось йому. Наче в сні пройшло, як Поля ще щось кричала, як називала його, батька, мерзавцем, як дріжала вся, як підскочила до полковника і хотіла чи вдарить його, чи що і як полковник спокійно скрутив їй руки, вивів до Струка та Курки і пхнув її їм.

Дикий, безглуздий сон!

Але „чорний“ і „білий“ рішуче відмовились давати „показанія“, заявивши, що навіть смерть не примусить їх до того.

І, дійсно, божевільна заразила й їх своїм божевіллям.

Їх, усіх трьох в той же день випроводили в ґубернію. І се, як казав полковник, була його ласка до старого, бідного батька.

Їх судили і всі троє пішли на каторгу. Макара Авдієвича од служби одставили за „нарушення“ і він тепер хворий, старий самотою дожива свій вік на хуторі.

У Полі, як чув я недавно, сухота і вона не доживе навіть свій строк каторги.

Так вона нагородила свого батька, так добула вона собі свободи!

Але я можу тільки дякувати тій історії. Вона примусила мене після того задуматись і критично поставитись до всяких фантазій і таємностей. Вона рішуче штовхнула мою натуру з хибної дороги на правильну путь. І з сеї путі мене вже не можуть зпихнути ніякі „ідеали, народи, проблеми“ й інші дитячі таємности. Я—помічник прокурора і горжу ся тим!

Виринок з „Споминів“.

Україна гинула без прокламацій, без „Дядька Дмитра“, без „Селянина“. Нам виразно уявлялось, як селяне сновигають по степах, блукаючими очима водять по землі і, знесилені даремним шуканням, прибиті одчаєм, тихо спускають ся на землю і в тихій розпущі замірають.

А транспорти один за одним провалювались, гинули в грубах жандармських контор, „Дядько Дмитро“ ішов на цигарки пограничним салдатам.

— Евженю!—звернув ся я раз до одної треті нашого Закордонного Комітету—ми мусимо таки переправити транспорт! Хоч кров з носа!

Евжень в той час переживував кайзерку з маслом, задумливо й серйозно дивлячись в вікно. А коли він що небудь переживує, то краще до його ні з чим не звертатись. „Когда я ѣмъ, я глухъ и нѣмъ“—казала про його друга третя Закордонного Комітету, Лоза. Взагалі, Евжень мав принцип: двох справ разом не робить.

Але на сей раз Евжень швидко проковтнув кайзерку і, не гаючись, одповів:

— Я цілком з тобою погожуюсь. Се вже занадто. Е, се вже за-багато для високоповажних добродіїв жандармів. Розумієть ся, ми переправимо транспорт. Але ми трошки инакше поведем тепер справу, трошки инакше.

Власне, инакше ми не повели справи, все лишилось так само, але зміни деякі зробили. Се-б-то: раніще ми самі

знаходили пункт на кордоні, умовлялись з пачкарями, самі возили літературу до них, а тепер се мусів зробити якийсь рутенець, що живе десь побіля кордону, що знає всі умови і зможе найкраще перевірити великість небезпеки.

Таким рутенцем ми вибрали товариша Контрабаса (Курбаса). Він охоче згодився. Навіть не охоче, а з ентузіазмом, з серйозним, діловитим запалом, з надзвичайною для рутенця енергією і одважністю. Правда, не можу промовчати, ми дуже цікавились, як він себе почував після нашої пропозиції у себе в хаті, на самоті. Ми думали, що в його на лиці повинно бути трохи сумної задуми і очі запорошені тривогою. Але то були його особисті справи, нам же ходило тільки про згоду. Згода є, оттож треба лаштувати транспорт.

Евжень пішов на Ринок і почав купувати валіски. Не купив, а почав купувати. Евжень всяку справу, особливо купувальну, вів так, наче грав у шахмати. Кожний крамарь, перш усього, був його особистий противник, який тільки й ждав, щоб з'явився Евжень. Тоді починалась баталія. О, зовсім не криклива, ні. Для чого? Евжень не мав чого особливо хвилюватись, бо зарані знав, що перемагає він.

Обдивившись, мовчки, серйозно й з зтуленими губами валіски, Евжень недбало одпиха їх і знехотя, так собі, аби щось сказати, промовляє:

— А кільки коштує?

— Десять корон, прошу пана...—досить твердо й упевнено говорить крамарь.

Евжень високо піднімає брови й без слів дивиться на крамаря, наче той оповістив його, що тепер у Львові повітрі буде продаватись по гульдену за літр. Крамарю робить ся трохи ніяково і він гаряче починає доводити, через що, власне, за сю валіску не можна взяти менше, як десять корон. Насамперед, вона цілком нова. Най пан

сам подивить ся. Далі—ґатунок такий, якого пан не знайде навіть у Відню. Потім...

Евжень мовчки одходить і йде до другої крамниці. Се на крамаря так впливає, немов Евжень захопив з собою його єдину улюблену дитину. Крамарь біжить, кричить хапа за руки Евженя, тріваючо й злякано тягне назад, озираєть ся до крамниці і підніма надзвичайний ґвалт, який кінчаєть ся, врешті, тим, що Евжень купує валіску за дві корони і три шістки.

Тоді починаєть ся упаковка. Евжень урочистий, строгий і поважний. Жарти викликають на лиці його німий і суровий докір. В очах йому заклопотаність, в руках спис видань, а під ногами декільки валісок, в яких з геометричною естетикою розкладено брошюрки, прокламації, довгі аркуші „Селянина“. В такий час зміст того, що він запаковує, його абсолютно не обходить. Підсуньте йому есеровщину, дайте „Руслана“, „Галичанина“, він так же акуратно й строго розкладе їх, полюбуєть ся і запише в свій спис.

— Голова! Біжи в склад і принеси тридцять примірників „Панщини“, чорт би її побрав,—не вистарчає.

Я біжу і несу тридцять примірників „Панщини“.

— Голова! Не топчись по „Салдатиках“! Кіцю, я радив би тобі залишити книжку і промогти нам.

Кіця-Лоза слухняно залишає книжку й помагає нам.

Книжки складено так, як складає мати некрутові сину його збіжжа в новеньку скриньку.

Кожна брошурка, як дитинка в колисці,—ніщо не мене, не тре, покійно, зручно.

— Ув'язувати!

Се вищий пункт Евженьової функції. Тут він абсолютний владика і господарь. Ніхто не може так хитро-мудро, так добірко, так економно ув'язати валіску, як Евжень. Ми тільки топчимося коло його, тягнемо шворки, надавлюємо коліними там де він наказує, сопимо, знемогаємося,

але се все елементарна робота,—ідея, концепція вся у руках Евженя.

І, дійсно, дві валіски, були як лялечки, нагодовані, ситі, чепурно й артистично переперезані шворкою, скромні й разом з тим імпозантні. Се були діти Евженя і він мав цілковиту рацію гордитись ними. Українське селянство і пролетаріят могли трошки підживитись сими лялечками. Аби тільки наш рутенець справив ся з своїм завданням! Правда, він був живжикуватий, швиденький, невеличкий, балакученький, (хоча, останнього не бракує і всім рутенцям) і, здавалось нам, досить пронирливий. Уявлялось навіть, що він може пролізти в кожну щілинку, може протиснутись в ухо всякому пачкарю й підслухати, що той собі думає.

Було умовлено, що Курбас забере з собою валіски одвезе до себе додому (під кордон) знайде відповідного пачкаря, умовить ся з ним, розвідаєть ся, видивить ся все, перевірить, а тоді сповістить нас. Ми дамо звістку на Україну і тоді хтось з нас повезе через кордон разом з пачкарем літературу.

Випровадивши рутенця, який з тимже ентузіазмом поглядав на валіски, ми почали чекати від його телеграми. Проїшов тиждень, другий,—звістки нема. Ми дуже не хвилювались, ми знали, що всякий порядний рутенець, приїхавши до дому „на провінцію“, мусить трошки одгодуватись,—все одно, як кінь, який довго бувши в дорозі, попадаєть ся до води. Шарпать і поганять його нема ніякої рації. Напъєть ся і сам побіжить далі.

Дійсно, через якийсь час ми дістали телеграму такого змісту: „Шукаю“. Ага, він шукає. Спокійніше, спокійніше Україно, рутенець шукає, твій порятунок на певнім шляху.

Знову тиждень з над кордону не було ніякої чутки. Ми не хвилювались, ми знали, що рутенець, знесилений шуканням, мусить спочинути, як кінь, що пристав на дорозі. Спочине і сам побіжить далі.

Так і сталося. Через якийсь час ми дістали телеграму такого змісту:

„Неначе щось є“.

Ага, ми ж казали! О, Рутеніє, ти вирятуєш Україну.

З покійним серцем, з певністю в душі ми виїхали в гори. Там ми купалися, наводили жах на моральних рутенців своїм нечуваним і непристойним поведінням (наприклад, ходили без мамуні й татуні у прохід з панночками; лишалися з ними навіть на одинці в кавалерській хаті і, можете вже собі уявити, що там виробляли з ними!). Словом, ми жили так, як живе людина, у якій сумління цілком чисте та легке.

Бо там далеко, за ломаною лінією добродушних, присадкуватих, як повнотелеса попада, карпатських гір, побіля кордону в сей час невтомно працював Курбас. Ми могли жити, як у Христа за пазухою. Діло буде зроблено.

І не помилились.

Одного дня в нашу іділію ввірвалась телеграма: „Виїзжайте“.

Ми перехрестились (не рукою, а серцем) і стали радитись, кому їхати. Їхати мусів Евжень, се була його компетенція. Лоза і я тільки до змісту мали відношення, се-б то ми писали вірші, прокламації, оповідання, статті і листи до Центрального Комітету з безнадійними вимогами грошей. До Евженя-ж у нас було таке відношення, як у газетного репортера до продавця газети. Але... Обміркувавши всякі обставини, ми постановили перевести мене в групу транспортову і доручити переправку валісок на той бік.

В той же день я сів на потяг і, jako член транспортної комісії, виїхав до кордону.

До тої станції, де я мав злізати й де повинен був мене чекати рутенець Курбас, я їхав досить одноманітно й безбарвно. Єсть люди, які люблять певність свого становища.

Я не люблю сього. Ну, що було гарного в тому, що я був певний, що поїзд не завезе мене замість Тарнополя в Гусятин? Нудно.

Зате, коли я зліз з поїзду, мое становище зразу змінилось. Нудної певності вже не було й сліду. Перш усього, на станції ніхто мене не ждав, як було умовлено. Чи чекать мені тут Курбаса, чи рушать кудись далі? Чи, взагалі, я понав туди, куди слід чи ні? Ні в чому я не був певний.

Станція була малесенька. З кожного кутка тхнуло упертою, насторожено-завзятою, хоробливо-дражливою польською мовою. До кого я не звертав ся по українському, усі робили страшенно ображений вигляд і по польському відповідали, що не розуміють мене. Повз мене декільки раз пройшов жандарм з байдужим виразом чоловіка, який вийшов собі ввечері на прохід. Усе се, а також і жандарм, що виходить на прохід, не могло давати певности.

Я ще трохи пождав Курбаса і вийшов за станцію. Переді мною стелились шляхи у всі боки, направо, наліво, вперед, назад; не то, що на залізниці, де рельси зарані намітили неодмінну лінію твоєї путі. Я міг піти куди мені найбільше подбаєть ся.

Правду казати, я не памятаю добре, як я опинив ся у Курбаса. Здаєть ся, я його зустрів версти за три від станції.

Не памятаю також подробиць перебування у його. Пригадую тільки, що мене ховали від батьків, наймичок, од собак, котів, навіть горобців у вишнях. Для сього запхали мене десь у сіно, яким я й годував ся разом з кайзерками, котрі приносили мені брати Курбаса. Балакали зо мною пошепки, що хвилини озираючись великими очима назад і блідніючи; за кожним голосним гомоном на улиці, мертвіли й мінялись на лиці. І на кінець мого лежання в сіні до того мене загінотизували, що я почав сам на себе диви-

тись як на щось дуже страшне, як на якусь велитенську бомбу, котра, боронь боже, розірвавшись, може винести в повітря батьків, наймичок, собак, село, Тарнополь, Галичину, а то може й цілу Австрію. Я навіть перестав ворухитись у сні, щоб якоюсь бурьяниною не наробити лиха на весь світ.

Се, розуміть ся, трохи спиняло природну жвавість мого характеру. Тому, коли Курбас сповістив мене, що він уже попередив пачкаря (який був у другому селі), що той на мене вже чекає, коли розказав, як іти туди в те село, коли вивів у поле й попрощав ся, я був щиро вдячний йому за всі його послуги. Лишившись сам у полі і будиши б не таким безбожником, я повинен би був пасти на коліна і подякувати богові за свободу. Але я вирвав бурьянину, замахав нею над хлібами і насвистуючи пішов до того села де жив мій пачкарь.

Се було недалечко, верстов п'ять з гаком. П'ять верст я пройшов ще до полудня, але коли кінчав гак, сонце вже ховало ся за далекі тополі якогось фольварку і по дорозі хлопчак з торбинками з боку, немов туристи з біноклями, гнались за миршавими телятами, зганяючи їх додому. На мене дітлохи дивились такими-ж здивованими очима, як їхні телята дивлять ся на нові ворота.

Як розказав мені Курбас, так все й знайшов я, біля села завернув у ліво; довго йшов по над городами; на городах росла картопля, сояшники, цибуля. Так, усе так. Над рівчаком верби. І верби були. За вербами хати. Єсть і хати. А коло хати мого пачкаря повинно бути дві тополі. Хм! Майже коло кожної хати по дві тополі. Тут уже не зовсім усе ясно було для мене.

Я довго вибірав собі на свій смак хату і, вибравши зі скромности найпоганчу, пішов на неї. Не доходячи до порогу, я почув плач дитини. І не так плач як якусь сіммуляцію щиру й ведену з справжнім артизмом. Сліз не було в

голосі, але голос так верещав, що можна було думати, з дитини там живою здирають шкіру.

Я зазирнув у сіни й крізь розчинені двері в хату побачив молодицю в чорній короткій спідниці, що стояла коло печі в позі задуманої людини. З півтьми-ж хати нісся вереск дитини, якій здирали шкіру.

— Слава Ісусу!—голосно сказав я.

Жінка хутко повернулась до мене, а вереск зразу обірвало як нитку. У жінки було до того худе, виснажене лице, що здавалось їй що йно тільки натягнули на череп чиюсь стару, пожовклу шкуру. Очі здивовано й трівножно дивились на мене.

— Слава на віки—пробурмотіла вона.

Дитина знов розляглась плачем—очевидно, вона нічого більше не ждала для себе цікавого.

— Скажіть, будь ласка, чи се хата такого-то?—запитав я.

Жінка неймовірно дивилась на мене.

— А вам на віщо? Та цить мені там на хвильку, най би тебе лихо зацитькало!

— Та чи се, чи ні?

Жінка вагалась.

— А як се, то що?

Хм! конспіративна особа. Значить, се й є та хата.

— Та я той, що мав прийти сьогодні до Тодося.

— Ага!—прояснила вона.—Ну, то заходьте до хати. Тодось зараз має вернути, його немає, але за хвильку сі верне.

— Як немає!?—здивував ся я.—Таже ж мав чекати на мене?

В лиці жінки промиготіло якесь замішання.

— Та замовкнеш ти там, байстря ти моє. А пропаду нема на тебе. Цить, кажу тобі!

І вона занадто сердито кинулась до столу, з-за якого нісся той вереск. Я придивив ся й побачив там хлопча, яке

лежало на лаві, падало ногами й кричало з надзвичайною байдужістю до всього на світі.

Схопивши малого, жінка винесла його на двір і посадила на землю так, що той аж гекнув і залився криком. Потім спокійно витерла губи хвартухом і звернулась до мене:

— Прошу сідати. Тодось побіг по товариша, а казав мені, жеби ви пождали на него. Ая.

Я здвигнув плечима, але мусів сісти.

Яко зичлива господиня, жінка почала мене розважати розмовами. А я дивився на її обличчя, на якому хапливо хтось натягнув шкіру. Очі великі з жовтявими баньками, бліді сині уста, ніс з придавленими ніздрями, вся худа аж висхла. Мені здається, се було через те, що вона провадила в „шкідливий спосіб“, як любив казати мій Курбас, своє життя. Їй би варто було виїхати на літо десь до моря, хоча б на Ріверу, вибрати тиху віллу, порадитись з лікарями. Не їсти крівавих біфштексів, які впливають на шлунок, до обіду вживати рейнського і поменше всяких балів, концертів, котрі можуть виснажити чоловіка ще гірше. Але мужик мужиком, я певний, що їй ніколи і в голову не прийшла така проста думка. Вона воліла жити в тій халупі з манюсенькими віконечками і стояти коло порожньої печі, зігнувшись як дуга над нею. Як знаєш, жінко!

А дитинча заливалась. Замість того, щоб бавитись лялечками, цяцьками, яких у всякої порядної дитини завжди на поготові, воно верещало і било ногами об землю. Я невний, що його перегодували і занадто багато накупили всяких забавок. І розуміється, дитині набридло все і вона нудитиметься. Коли то вже наші мужики порозумніщають?

А жінка стояла коло печі й розважала мене розмовами. Правду казати, нічого нового я не почув од неї. Звичайні мужицькі розмови—про податки, землю, хліб, роботу, панів, попів. Мужик мужиком і поїдь хоч в Австралію, хоч

у царстві небеснім зустрінь ся з ним—зараз тобі про податки, землю, панів, попів. Наука, література, мистецтво—та господи, скільки є прекрасних річей на світі!—мужика вони не обходять!

Але я слухав уважно жінку. Слухали й тополі на дворі, схиливши гостроверхі голови на бік. Дитина зтомилась і тихо заснула, припавши жовтявою голівкою до присьби. Вечір стояв за вікном, кошлатий, темний і сипав тьму у хату, заливаючи кутки й обгортаючи нею наші постаті. Тільки паща печі червоно позіхала й сміялась до нас.

— Ая... Нема правди на світі!—журно хитала жінка головою.—Сі не вродила ще!..

Із села тонким павутинням пропливали далекі пісні і зникали в кошлатій тьмі вечора. Тихо про щось шопотілись на дворі тополі.

А Тодося все не було. Пора вже й рушати. Далеко, мабуть, товариш той мешка.

— Але де! Тут за церквою. Коні, мабуть, у полі.

— Хм! чого ж коні у полі, коли мали мене везти?

Таємничо шопотіли тополі. Я вийшов до них. Тепло, тихо і темно було.

„Щось тут непевне, бережись“—прошопотіли тополі. Я вслухав ся. Хто бережись?—Я? Де? Оттут серед сих хат, під сими зорями, глибокими, любовними? Кого берегти ся? Сеї дитини, що голівку схилила на присьбу, чи жінки з великими, болючими очима? Ех! тополі, „високі ви до неба, а дурні, як треба“.

Здалеку виприснула тонка, висока нота пісні і як срібний дріт простягнулась над селом. Тополі затихли, вітер ущух.

В сей мент рипнула фіртка й на подвір'ї як тіні, з'явились дві постаті. Се були Тодось і його товариш. Вони зразу впізнали мене, хоч ніколи й не бачили.

Запалили лампу в хаті й стали обмірковувати. При

світлі я встиг їх розглядіти. Тодось був руденький, якийсь ширшавий, з жовтою посмішечкою і маленькими бігаючими очима.

Обидва були чимсь заклопотані, зтурбовані, часто про щось радились пошепки. Товариш, чорний, присадкуватий, похмурий і неповороткий, чогось сердився і підганяв Тодосю. А Тодось натякав щось про те, що вже пізно сьогодні перебіратись на той бік, що треба почекати. І якось чудно дивився на мене.

Я рішучо запротестував чекати. Вечір темний, до півночі далеко, встигнемо навіть два рази перейти кордон. Ідемо сьогодні!

Чорний весь час дивився на мене такими хмурними очима, що, здавалось, вибірає на мені місце куди б йому найзручніше встромити ніж. Тодось же, навпаки, балакав, поспішав і посміхався так, неначе хотів мене забавити й одтягнути від ножа товариша.

І те й друге мені не зовсім було приємне. Я волів би якось інакше вести справу.

І пам'ятаю, мені згадався наш давній пачкарь (називемо його Хведір). Коли він входив у хату, хата ставала вищою, яснішою, веселою. Він теж був чорний, смуглявий, з карлючкуватим носом. Але очі йому дивились сміливо, з насмішкуватим викликом, нахабно навіть часом дивились ті очі. З ним почувалося легко і одважно.

— Ну, то най так!—врешті згодився Тодось.

— Рушаймо.

Вони взяли на плечі валіски з літературою й понесли на улицу. Треба було їх спочатку переправити до товариша на віз.

О, людська владолюбність, о, пане війту, люблячий владу й пошану, ви мене загубили! Загубила мене й моя власна хитро-мудрість. Може й вечір тихий та темний при-

лучив ся до того. Може, він розніжив чуле війтівське серце й він зволив ласково занехати свій обов'язок. Не знаю.

Але вийшло з війтом так. Ми трое крались по під тинню з валісками. Попереду Тодось з товаришом, а за ними я. На улиці, засипаній густою тьмою, не було нікого. З деяких вікон селян жовтими чотирьохкутниками пробиало ся світло ламп. Здавалось, безпечніше й не могло бути.

Але то так тільки здавало ся: небезпека вже йшла нам назустріч.

Із тьми несподівано опинилась перед нами поважна, велика постать.

— Кім! А хто йде?—почув ся з темряви голос. Коли очі —дзеркало душі людини, то голос з певністю можна назвати луною її. В ріпучій поважності сього голосу, в його спокою й упевності почувалась не звичайна селянська душа, а щось більше.

Тодось і товариш моментально вчули сю різницю й прикипіли на місці. А Тодось мені швидко прошепотів:

— Війт!

Постать підступила ближче.

— Але чому не обзиваєтесь? Що за єдні?

Прозвучала вже й нотка строгости й підозріння...

— Слава Ісусу, пане війте. Се—ми...—солоденько й хапливо пролепетав Тодось.

— А хто ж то ми?

Я мовчав.

— Та ми, паноньку війте, я Тодось та Максим.

Ая...

— А хто ж такі Тодось та Максим?

Справа накручувалась. Коли начальство пускаєть ся в роспитування, річ, значить, набирає серйозного характеру. Начальство, значить, в такі моменти переживає наплив думок, які не хоче виявляти, обмежуючись запитаннями.

— Та хто ж... Я, Тодось та Максим Прибережний.

— А третій хто?

— А то наш пан... Маємо до стації запровадити...

Постать підійшла ще ближче. В руках їй була палиця, звичайна, традиційна палиця начальства, яка самим Богом була доручена першому начальнику.

— Так... А пан звідки?

— А пан... Пан собі їдуть, проше пана війта, до стації. От і валіски панські.

— А в валісках що?

В голосі все більш та більш строгости, упевнености в собі, свідомости свого призначення і підозріння.

На останнє питання Тодось не зразу одповів. Він скинув капелюх і промовив:

— Нічого, прошу пана... Усякі річі... Ая...

В голосі Тодося не було ні певности, ні самоповаги. Товариш одступив трохи назад, мені здалось, що він разів зо два озирнувся, немов вибіраючи напрям, яким йому найкраще побігти. А начальство, навпаки, підступило ще ближче, придивилось до мене і нахилилось до валісок.

Прощай, літературо! Прощай, „Дядько Дмитро“, і ти „Селянин“, „Гасло“, прокламації, прощайте!

Але в той же мент я почув, як мене обхопила енергія жалю. Буває й така енергія. Є жаль гнітучий, жаль, що кує думку, волю, але є жаль, що стріпує людину вогнем і бажанням боротись.

На великий жаль, мене обхопив вогонь боротьби. Е, чорта з два, пане війте, я тобі так дам мої валіски! Се вже ти почекаєш!

— Моє поважання пану війту—голосно і з спокійною повагою промовив я. В моєму голосі навіть ласкавість і приязнь зачулась до пана війта.

Але пан війт тільки муркнув щось і звернувся до Тодося:

— А ну... що то за річі там?

І хитнув на валіски, закликаючи розв'язати їх.

Тодось нерішучо подививсь на мене, озирнувся на товариша, котрий одсунувсь ще більше назад, повернувся до війта й пробурмотів:

— Пан війт хочать сі подивити?

Тут я знову вмівся.

— Ну, розумієть ся, пан війт хочать сі подивити!—строго звернувся я до Тодося.—А для чого ж би, ви думаєте, пан війт наставлені війтом? Щоби допускати всякі злочинства? А, може, в наших валісках є щось забороненого? То як собі гадаєте, пан війт мусить очі на те заплющити? Розв'яжуть, чоловіче, най пан війт сі подивлять та пустять нас своєю дорогою. Прошу пана війта, яку пан війт хочать найперш сі подивити? Перепрашаю, що пана війта затримаємо трохи, але пан війт самі розуміють, що инакше не можна.

Моя покірливість, моє признание влади війта не загинули марне. Начальство не любить сумнівів у їхній владі. Пан війт пильніше подивились на мене.

— А пан де їдуть?

— Я, прошу пана, їду до Львова. Та мені, знаєте, випала одна неприємність і я мусів от-тут наймати собі фіру до стації. Але, прошу пана, хай пан собі тим голови не сушать, най пан сі добре роздивлять, що то за річі. Тодосю, прошу хутенько розв'язати й показати пану війтові, що маємо в валісках.

Мені в темряві не видно було обличчя Тодося, але, думаю, він мусів пильно вдивлятись у мене.

Пан війт прокашляв ся. В кашелю було трошки м'якості і ніби нерішучості.

— А кгм! Але тен... чи пан везуть щось такого... Кгм! Може пан спішать ся, то тен... то я й так вірю...

— О, ні... Пан війт, я розумію, виконує свій обов'язок, пан війт...

Але пан війт уже твердіше промовив:

— Не розв'язуйте, Тодосю, не треба...

Тодось хоч і не думав розв'язувати, але з великою охотою підвів ся.

Таким чином пан вїйт не подивив ся в мої валіски. Я тому дуже не радів трохи згодом. Пане вїйте, чи ви собі десь там почуваете, що ви своїм занехаянням обов'язку змінили весь напрям життя людини? Мабуть і за фляшкою вишнівки вам у голову се не приходить. Та й не треба,—бо ще не знати, чи на добре вийшло б людям, як би начальство почало міркувати над такими питаннями.

Ми визволились. За якісь хвилини сорок ми вже були далеко за селом. Я сидів на своїх двох валісках, а пачкарі на передку. Конячки бігли добре,—жваво, дзвінко і впевнено цокаючи копитами об тверду землю.

Небо, темне й глибоке, розсунулось, поле таємно темніло, ховаючи в собі всякі можливості.

Але мені спокійно було. Хіба я не сидів на своїх любих валісках, так чепурно, так любовно упакованих Евженем. Евжень, Лоза, рутенці... Вони, мабуть, сидять десь у сей час на дворі. Рутенці, підстрижені, в дешевеньких але чистеньких комірчиках, пускають „віці“. Евжень мугикає „Варшавянку“, якось кумедно випнувши нижню губу.

Пачкарі шопотілись. Про віщо? А яке мені діло, мало в людей може бути всяких справ, про які вони не хотять голосно говорити? Хай собі шопочуть ся. Зараз буде кордон. Ми обмотаємо ноги ганчірками і тихо, мовчки посунемося в густу, таємну тьму, намагаючи очима кожну тїнь. Шелестітиме погрозливо сиве жито, в житі сонно пискне пташка, писк пташиний збудить в серці щось забуте. Тільки зорі, мовчазні, кроткі, зорі тихі, що все знають, що все бачать, сумно з ласкою дивитимуть ся вниз.

Вохкість поля гіркуватим свіжим пахом бігла нам назустріч. Бігла довго врівні з бігом коненят. Мені почало

здаватись, що навіть занадто довго. Десять верст не так уже багато, а вже години зо дві та й більше їдемо.

— А далеко ще?—питав я кільки раз.

Пачкарі хутко озирались.

— Ні, ні, вже недалеко.

І що раз у мені здавалось, що вони занадто хапливо озирались, занадто поспішно й заспокоююче відповідали.

А конячки все тюпали. Минали межі, звертали в ярки, їхали долиною. І часто мені здавалось, що ось ми зараз станемо. Тодось тихо, глухо скаже: „тірру... Вставайте, паничу“ і ми безшумно позлізаємо. Пачкарі нахилитимуться у всі боки в позі наготовленого до скоку звіря, вдивлятимуться очима в тьму. Потім обмотаємо ноги, валіски на плечі і тихо, як тіні, посунем у тьму, таємну, погрозову, загадкову. У тьмі десь чекають нас і друзі й вороги.

Але коненята тюпали, пачкарі хитали у такт воза головами і часами шепотілись. І здавалось, вони скося позирать у мій бік.

Фу, дурниці! Чого б мали подивлятися у мій бік?

— А далеко ще?

— Ні, ні, панунцю, зараз, зараз. Ось ще минем оттой лісок і вже.

Я ліска не бачив, заспокоєно дивився в тьму. І вохкість поля хвилювала груди.

Але конячки так само тюпали, пачкарі шопотілись, вйокали. Давно минули і лісок і ярки.

Але врешті зупинились. Десь внизу миготіли вогники, ріденькі, убогі, як манюсенькі забуті вуглики багаття.

— Що там?—здивовано спитав я.

— А то, пане, село... Ая, село, панунцю—дуже охочо пояснив мені Тодось.

— Село? А до чого нам село?!

— А то, паниченьку, для того, же мусимо забігти в него на хвилю аби сі порадили з товаришами. Ая... А пан уже тут най собі побудуть? Ми хутенько.

Діялось якось все не так, як уявлялось.

Я мусів лягти з валісками в якийсь рівчак, а пачкарі поїхали в село.

З рівчака мені видно було тільки небо густо покроплене синюватими, жовтими зорями. Деякі дрібно сміялись і сміх їхній здавався мені лукавим, щось знаючим, на щось натякаючим. „А ми щось знаємо, а ми щось бачимо. А ти ні“.

А чи не встать мені та не піти собі геть від сих моїх приятелів? Кинуть їм валіски, хай собі шопочуться.

І вернутись назад? Прийти і сказати: я злякався і кинув літературу в рівчаку, мені здалися пачкарі непевними.

Уявляю, яку міну зробив би Евжень. Уявляю широко розплющені очі Лози, посмішки. А література? А наш „Селянин“?

Тихо було в моєму рівчаку, тихо і тоскно. Дрібно й лукаво сміялись зірки, важко й помалу тягнулись хвилини лежання. Але я твердо чекав.

— Паничу! Де ви?

— Ось...

— Ходімо...

В голосі щось непевне. Ох, щось неприємне, солодке, запобігливе, заглядаюче в очі.

Ну, дурниці! К чорту ідіотські підозріння!

Вже зовсім сіріло, як ми спустились в село. Сонні, обкутані сивим туманом ранку стояли затихлі, мовчазні хатинки. Ще ніде не було ні руху, ні гомону. Навіть собаки спали, затишно заклавши голови під теплі боки свої. Тільки ми втрюх безшумно прокрадалися по улиці, тріваючи вдивляючись в кожне вікно.

За селом зовсім розсвіло. Перед нами луг лежав, зе-

лено-сивий, з димом туману, з сіро-зеленявою стьождою річки.

— Слухайте! Та видно ж усе!—не витримав я—куди ж ми підемо. Де кордон?

— А там!—показав на річку Тодось.—Але то нічого, мовчіть, паничу.

Там, за тою стьождою річки? Там кордон?! І ми будемо його тепер переходити, під поглядами сторожі, яка ходить десь за тими сивими кущами? Що за нісенітниця?!

— Та як же се можна? Нас же побачать?

— Ні, ні, панунцю... Тут у нас се як раз найліпша година... Ми вже знаємо. Ви йдіть, не бійте ся... Вже доставимо вас...

А очі не дивились на мене, в голосі щось хистке, непевне.

А чорт його побери, все одно, не вертатись же тепер!

Через річку мене переніс чорний. Підставив мені спину, я сів верхи, він міцно схопив мої коліна й поніс, як лантух пшениці схиливши тільки трохи на бік голову.

— А фіра є вже?—спитав я на тім боці, турботно озираячись по кущах.

— Є, є, там чекає...—хапаючи валіски й біжучи вперед, сказав Тодось.

Я побіг за ними. Кущі стояли непорушно. Червонів далекий край неба. Фарби ставали виразніші.

Поміж кіп я помітив віз, а коло його постать дядька.

— Бачите?—нашвидку озирнувшись до мене Тодось, хитнувши на віз. А очі оббігли моє лице якось занадто пильно.

— Ми кордон перейшли вже?—спитав я.

— Уже, уже... Зараз поїдете.

Кущі стояли недвижно. На довгім просторі їх не видно було ні душі. За річкою луг сивів, за лугом село. Все тихо, все спокійно. Чудно. Де ж погранична сторожа? Спить?

Але то не моє діло. Швидче, швидче б на віз.

Ось і віз. Коні добрі. О, які добрі одгодовані коні! Клуби ситі, аж вилискують; шлеї міцні; хвости густі, розчісані. Дуже добрі коні. Віз теж... Якийсь навіть не селянський,—драбини глухі, колеса тонкі, лошні зелені.

А чого дядько так кутається в свиту та шапку на самі очі насуває? Холодно йому?

— А скоро, дядьку, доїдемо?

— Скоро...

Голос глухий.

— Скільки ж візьмете?

— Да скільки же взять с вас? Чтоп не дорого, рублей с пять?

Якось кумедно балакає... П'ять рублів? Се зовсім дешево. Якийсь недосвідчений. Ціна до Проскурова не меньше десяти.

— Добре. А скільки верстов до Проскурова?..

— Скільки?.. Да вьорст с двацять восемь буде...

Що він, сказив ся: двацять вісім! Та тут сімдесят вісім мало!

— Сідайте, панунцю, сідайте!—раптом заспішив чогось Тодось.

Я хутко озирнув ся.

— А що таке?

— Та не добре тут стояти. Побалакаєте десь далі.

— А правда.

Я швидко сів на віз. Валіски були вже вмощені і я почував їх під собою. Візник мій теж забравсь на передок і взявсь за віжки.

Я виняв гроші й заплатив пачкарям.

— Цілую руці! Дай Боже щастя. Най пан Бог боронить панича. Щасливої подорожи!

— Дякую, дякую... Рушайте, дядьку.

Дядько рушив. Пачкарі хутко пішли в протилежний бік.

Я вмовистив ся, глибоко зітхнув і з полекшенням озирнув ся. Ну, кінець, їдемо вже.

Чудесний ранок! Сонце ось ось вийде. Небо свіже, червоне, оранжеве. Повітря легке, чисте, хоч пий. Який комічний візник, все кутаєть ся, в такий ранок...

Але куди ж він на куці їде?! Там же мусить бути лінія кордону. От маєш, ще як раз в пазурі пограничникам завезе.

— Куди ж ви, дядьку їдете? Хіба ж туди дорога на Проскуров?

— А нуда, туди...

— Та що ви, бог з вами... У другий бік звертайте! Та се ж як раз лінія.

— Нїт... Я добре цюю дорогу знаю... Она как раз ця самая...

Що за ідіот такий?! „Ця самая“...

— Та що ви кажете?! Ви не туди, я вам кажу, їдете... Повертайте назад...

— Да нїт... Это ця самая дорога.

І не повертаєть ся навіть!

Голос який глухий, мова ідіотська, роблена, шапка на самих очах, зігнув ся, жене коней. Куці вже зовсім близько.

Що за мара попала ся?! Він мене як раз завезе! Е, йолопє чортів!..

І тільки я хотів схопити його за плечі, щоб шарпнути й вихопити віжки, як за спинами нашими вмить щось скажено заревло:

— Стой!! Стой!!

Я озирнув ся. Блискавкою мигнули штики винтовок із куців.

— Поганяй!!—рявкнув я скажено і зо всеї сили гепнув кулаком у спину дядька. Але, дивна річ, він замість поганяти, злякано озирнув ся й весь затрусившись, почав голосно плакати, щось белькочучи.

— Стой!! Стой!!—неслось за ними і я чув топіт багатьох

ніг за возом. А коні, як на злість, ще тихше чомусь пішли.

Я засунув руку в кишеню. Револьвер заплутався в хустку до носа і що більше я спішив, то більше не міг витягнути його.

І раптом на обох своїх руках я почув залізні клещі. На возі з обох боків сиділо вже два салдати і, захакавшись, люто дивлячись на мене, душили мене.

Коні стали. З кущів бігли пограничники з револьверами, винтовками, шаблями. Між ними дві чи три офіцерські постаті...

Зміст.

стор.

Історія Якимового будинку.	3
Промінь сонця.	69
Федько-Халамидник.	80
Маленька рисочка. (Виривок з споминів).	104
Чекання.	124
Таємність.	140
Виривок з „Споминів“.	174

Приймаєть ся передплата на новий
літературно - науково - артистичний
журнал - місячник :-: :-: :-: :-: :-: :-:

ДЗВІН,

що почне виходити з января 1913 року.

ДЗВІН буде журналом демократичним і обстоюватиме інтереси робітничих верств. ДЗВІН буде містити твори красного письменства, статті наукового змісту з історії, літератури і природничих наук, критику і бібліографію, огляди наукового, літературного і громадського життя в Росії і за кордоном, хроніку і переписку редакції. ДЗВІН буде при нагоді містити ілюстрації і на окремих листах і в тексті.

ДЗВІН буде виходити при участі таких співробітників: Алексинський, Х. Алчевська, Д. Антонович, Ю. Бачинський, О. Безпалко, М. Богун, П. Бувший, В. Винниченко, М. Вороний, С. Гадячанин, І. Гилька, Дніпрова Чайка, Д. Донцов, В. Дорошенко, П. Дятлов, М. Коцюбинський, Б. Лазаревський, В. Левинський, Леся Українка, Д. Личко, К. Лозенко, А. Луначарський, К. Миргородський, О. Назарів, С. Петлюра, П. Понятенко, Н. Романович, В. Садовський, Д. Сергієнко, Юр. Сірий, О. Скоропис, В. Степанюк, М. Хвиля, С. Черкасенко, В. Чумак, Г. Чупринка, Л. Юркевич і инш.

Передплата на „Дзвін“ коштує: на рік 3 карб., на півроку—1 карб. 75 коп., на чверть року—1 карб. Передплата приймаєть ся: в книгарні „Літературно-Наукового Вістника“—В. Володимирська 28; в „Українській Книгарні“ (бувш. „Київської Старини“) —Безаківська 8; в Крамниці „Час“—В. Володимирська 53 і в Харькові в „Українській Книгарні“—Петровський пер. 18. Для Галичини, Буковини, Америки і Німеччини передплата приймаєть ся в ред. часоп. „Добра Новина“ Львів, Різбярська 5. Австрія—Oesterreich.

Рукописи надсилати і в справах редакційних просять тимчасово звертатись по такій адресі:

Київ, Жилинська № 20, редакція журналу „Дзвін“.

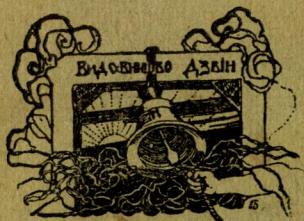
КНИГАРНЯ

„Літературно-Наукового Вістника“

Київ, В.-Володимирська, 28.

Великий вибір українських книжок, листовних карток, нот і картин.

Каталогі висилають ся даром.

ВИДАВНИЦТВО „ДЗВІН“

випустило такі видання:

- „Дзвін“. Збірник І. 1 р. 10 к.
Леся Українка. Твори. Том І. . 1 р. 20 к.
В. Винниченко. Твори. Книжка
четверта 1 р. — к.
Микола Вороний. Ліричні поезії.
Том І-й — 80 к.
Л. Юркевич. Національна справа
і робітництво — 15 к.
В. Винниченко. Твори. Книжка
пята 1 р. — к.

НАРОДНЯ БІБЛІОТЕКА.

- В. Винниченко. Біля машини. Оповід. 8 к.
Про лихі пошести, та як бороти ся з
ними 10 к.
С. Подосієнко. Розмова про школу . . 4 к.
С. Подолянин. Українець за кордоном
і мандрівка в минуле. 6 к.
Б. Лазаревський. Святий горд. Оповід. 8 к.

ГОЛОВНІ СКЛАДИ ВИДАВНИЦТВА:

- в книгарні „Літературно-Наукового Вістника“
Київ, В.-Володимирська, 28.
„Українська Книгарня“ — Харків, Петров-
ський пер., 18.
Книгарня Наукового Т-ва імені Т. Шевченка,
у Львові, Ринок ч. 10.

Ціна 1 р.

РЛ
(1986)
804
5р 40 82 коп

В. Винниченко

ТВОРИ

5

8838

БІБЛІОТЕКА
НОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА.

9407
I

8838/5